

Aanzet

Historisch tijdschrift

• jaargang 30 nr. 1

Artikelen:

- **Postmoderne dilemma's en ruwe troosteloosheid**

De maffioso in de Amerikaanse en Italiaanse filmgeschiedenis

- **Arsenicumvergiftiging in Koog aan de Zaan**

Forensische kenniscirculatie in een negentiende-eeuwse rechtzaak

- **Top secret**

Geheime operaties van de CIA

- **Rode aarde**

De steun van een Surinaamse studentenvereniging aan Desi Bouterse

- **Immorele getuigen**

Het morele potentieel van herinnering aan de Holocaust

Verder:

De Passie Van Marijke Huisman, Beeldspraak: Bram van Hoven van Genderen, Kaj van Vliet over werken in een archief. **Recensies:** Marie-Dominique Lelièvre, Chanel & co; Christopher Clark, *The Sleepwalkers*; Friso Schotanus, *De beste sigaret voor uw gezondheid*.

Historisch Tijdschrift Aanzet, opgericht in 1982, wordt sinds 2000 uitgegeven door de Utrechtse Historische Studentenkring. Een jaargang bestaat uit twee nummers.

De redactie biedt jonge historici de ruimte artikelen te publiceren op basis van historisch onderzoek of recente historische uitgaven.

De Aanzet-redactie bestaat uit studenten die op vrijwillige basis werken. Zij studeren Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

POSTADRES

Historisch Tijdschrift Aanzet
Drift 6
3512 BS Utrecht
030-2536449

ABONNEMENTEN

Sluit een abonnement af door een email te sturen naar:
redactieaanzet@uhs.k.com.

Een jaarabonnement kost €10,-.
Steunleden betalen €15,-.

Rekeningnummer: 53.60.314
t.n.v. UHSK te Utrecht
3512 BS/6 Utrecht
o.v.v. het gewenste abonnement

Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij twee maanden voor afloop opgezegd. Leden geven een

adreswijziging door aan de redactie.

LOSSE NUMMERS

Losse nummers zijn verkrijgbaar door een e-mail naar de redactie te sturen (€5,-).

ISSN

0926-1265

REDACTIE

Jelle Wassenaar (hoofdredacteur),
Lauren Antonides, Remy Balistreri,
Daan den Braven, Hidde Goedhart,
Wouter van Leeuwen, Nick Oosterwijk,
Gidi Pols, Léjon Saarloos, Ieke Schout,
Joeri Tolboom, Sef Wijnands en Wisanne van 't Zelfde.

REDACTIERAAD

Prof. dr. Joris van Eijnatten, prof. dr. Ed Jonker, dr. Remco Raben, dr. Carine van Rhijn, dr. Christianne Smit, drs. Edwin van der Veldt en dr. Joes Segal.

ONLINE

redactieaanzet@uhs.k.com
<http://aanzet.wordpress.com>
www.facebook.com/aanzet

De redactie heeft ernaar gestreefd om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Zij die menen aanspraak te maken op bepaalde rechten, worden vriendelijk verzocht contact op te nemen met de redactie.

December 2014

ARTIKELLEN

- 4 Redactioneel
Jelle Wassenaar
- 6 Postmoderne dilemma's en ruwe troosteloosheid. De maffioso in de Amerikaanse en Italiaanse filmgeschiedenis
Remy Balistreri
- 17 Arsenicumvergiftiging in Koog aan de Zaan. Forensische kenniscirculatie in een negentiende-eeuwse rechtszaak
Amber van Geerestein
- 31 Top secret. Geheime operaties van de CIA in de jaren vijftig en zestig
Maartje de Wit
- 42 Rode aarde. De steun van een Surinaamse studentenvereniging in Nederland aan Desi Bouterse
Marcella Klinker
- 56 Immorele getuigen. Het morele potentieel van herinnering aan de Holocaust
Sebastiaan Broere

RUBRIEKEN

- 27 De Passie van... Marijke Huisman
Remy Balistreri en Hidde Goedhart
- 52 Geschiedenis als Toekomst
Jelle Wassenaar en Wisanne van 't Zelfde
- 67 Beeldspraak
Bram van den Hoven van Genderen

RECENSIES

- 71 Slaapwandelen op weg naar de ondergang van Europa
Tim van der Meulen
- 74 Het ware gezicht van een femme fatale
Wisanne van 't Zelfde
- 77 Een fraaie cultuurgeschiedenis van het roken
Remy Balistreri

Redactioneel

JELLE WASSENAAR

De artikelen in deze Aanzet behandelen allen onderwerpen uit de laatste tweehonderd jaar van de geschiedenis – de periode die men wel de ‘moderne tijd’ placht te noemen. Toch laat dit nummer zien dat de interesses van de Utrechtse geschiedenisstudent geenszins eenzijdig zijn en dat ons vakgebied heel wat benaderingswijzen biedt: tezamen raken de bijdragen onder andere de geschiedenis van internationale betrekkingen, filmgeschiedenis, *oral history*, en herinneringscultuur.

Iedereen heeft wel één of meer delen van *The Godfather* gezien. Minder bekend is dat het stereotype van de mafioso dat in deze films naar voren komt een geschiedenis kent die teruggaat tot de vorming van de Italiaanse staat en negentiende-eeuwse opera's. Hoe dit stereotype zich over de afgelopen twee eeuwen heeft ontwikkeld wordt duidelijk uit de bijdrage van Remy Balistreri.

Het stereotype van de maffioso is verbonden met geweld en moord. Dit laatste thema speelt ook een belangrijke rol in het artikel van Amber van Geerestein, waarin een negentiende-eeuwse vergiftigingszaak centraal staat. Met behulp van verschillende theorieën

over de rol van de expert in rechtszaken beschouwt zij hoe forensische kennis in deze rechtszaak werd geproduceerd en gecirculeerd.

Wij verlaten de negentiende eeuw en cultuurgeschiedenis voor de geschiedenis van internationale betrekkingen en de twintigste eeuw met het artikel van Maartje de Wit. Zij bespreekt in haar bijdrage de oorzaken van het slagen en falen van CIA-operaties tijdens de Koude Oorlog aan de hand van twee case-studies: een geslaagde coup in Guatemala en de mislukte invasie van de Cubaanse Varkensbaai.

Hierop volgt een artikel van Marcella Klinker over de Surinaamse studentenvereniging Redi Doti in Wageningen, waarin zij de steun van deze vereniging aan Desi Boutere onderzoekt. Haar onderzoek is zowel gebaseerd op archiefonderzoek als op interviews met oud-leden, waarmee ze onder andere een fascinerend beeld schetst van de verhitte discussie die binnen de vereniging ontstond na de Decembermoorden.

Ook wordt dit nummer verrijkt met een prikkelend geschiedfilosofisch artikel. Sebastiaan Broere bespreekt in zijn

bijdrage verschillende theorieën over de rol van slachtoffers en daders in het herdenken van de meer traumatische episodes uit de geschiedenis. Met zijn commentaar op deze theorieën pleit hij op overtuigende wijze voor de waarde van de dader, de zogenaamde ‘immorele getuige’, in het kritisch ‘doordenken’ van de Tweede Wereldoorlog.

Naast de artikelen bevat dit nummer zoals gebruikelijk enkele rubrieken. Voor ‘De passie van ...’ hebben wij deze keer docente cultuurgeschiedenis Marijke Huisman geïnterviewd. Zij vertelt over haar liefde voor het doceren, maar ook over de voor- en nadelen van het bestaan als ‘flexdocent’. Voor ‘Geschiedenis als Toekomst’ interviewden wij Kaj van Vliet, Rijksarchivaris van het Utrechts Archief. Hij vertelt over de toekomst van het archiefwezen en welke rol onze generatie geschiedenisstudenten hierin zou kunnen spelen. In de ‘Beeldspraak’ van dit nummer verlaten wij dan toch één keer de Moderne Tijd: deze keer schrijft Bram van den Hoven van Genderen over een middeleeuwse afbeelding van een kater die op zijn kont wordt gekust.

Dat is al met al een gevarieerd palet aan artikelen en rubrieken om naar uit te kijken. Daarbij staan achterin ook nog enkele recensies. Veel leesplezier!<<

Postmoderne dilemma's en ruwe troosteloosheid

De maffioso in de Amerikaanse en Italiaanse filmgeschiedenis

REMY BALISTRERI

In films worden Italianen vaak gepresenteerd als luie en onbetrouwbare personen, die verbonden zijn aan de maffia. Hierbij wordt het vermeende criminele karakter van Italianen benadrukt. Ook de sterke familieband wordt in beeld gebracht als onderdeel van de criminele maffiose organisatie waarbij een groot deel van de Italianen betrokken zou zijn. Deze stereotypen zijn bekend uit de Italiaanse en Amerikaanse filmindustrie, maar hebben een veel langere geschiedenis.

*De mythe dat
de misdadigheid
van de maffia
in de Siciliaanse
volksaard zijn
oorsprong had,
gold als de
ultieme vrijbrief
voor maffiosi*

‘I’ll make him an offer he can’t refuse’ is een van de meest iconische uitspraken van Don Vito Corleone uit het eerste deel van de *Godfather*-trilogie. Het aanbod waarop de Don doelt is bescherming. Bescherming fungeert in de Zuid-Italiaanse bakermat van Amerikaanse

maffiosi als een bindmiddel tussen politiek en maffia. De maffia heeft handhavers nodig die de wet niet al te strikt hantieren en de grote politici hebben de maffia nodig om hun familie en bezit te beschermen.¹ De setting van deze *Godfather*-scène geeft nagenoeg

de volledige inventaris van stereotypen over Italianen weer: familie, eer en georganiseerd geweld staan centraal. In dit artikel wordt de historische achtergrond van stereotypen over maffiosi geanalyseerd en wordt onderzocht hoe zij in de twintigste eeuw zijn ontwikkeld in de Italiaanse en Amerikaanse

filmindustrie.

De stereotypen ontstonden ver voor het verschijnen van de eerste maffiafilms. In hun vroegste vorm komen ze voor in de Italiaanse toneel- en filmwereld van de negentiende eeuw. Na de première van het toneelstuk *I mafiusi di la Vicaria* in 1863 kreeg de term ‘maffia’ voor het eerst een criminele connotatie. Dit toneelstuk handelde over een groep gevangenen in Palermo en had als thematiek nederigheid, respect en afpersing. Ondanks de associatie met criminaliteit was het beeld van de maffia eerbaar: maffiosi beschermden de zwakkeren in de samenleving.²

Eenzelfde verbinding tussen ‘rustieke’ thema’s als eergevoel en nederigheid kwam terug in de operapremière van *Cavalleria Rusticana*, ‘rustieke ridderslijkheid’, van Pietro Mascagni. De belangrijkste personages waren ook in dit stuk boerenfiguren uit de achterlanden van Sicilië. De opera was sterk beïnvloed door historische mythen over Sicilië. Gevoelens van dappere trots en een uitgesproken eergevoel maken niet alleen onderdeel uit van de officiële ideologie van de maffia, maar lijken ook diepgeworteld in de Siciliaanse identiteit.³ Volgens Mascagni was de maffia een rudimentaire riddercode waaraan de achterlijke boereninwoners van Sicilië gehoorzaamden. Deze beeldvorming

1 Remy Balistreri, ‘Een criminele transnational? De invloed van de Italiaanse maffia op de internationale betrekkingen’, *Internationale Betrekkingen Magazine* (digitaal, februari 2014)

2 John Dickie, *Cosa Nostra. Storia della mafia siciliana* (Rome 2005), 44-45.

3 Dickie, *Costa Nostra*, XI – XVI.

verdoezelde het onderscheid tussen Sicilië en *maffiosità*; een representatie die in het voordeel werkte van de georganiseerde misdaad zelf. ‘Tutti colpevoli, nessuno colpevole’, luidt een Italiaans spreekwoord: als iedereen schuldig is, is niemand schuldig. De mythe dat de misdadigheid van de mafia in de Siciliaanse volksaard zijn oorsprong had, gold als de ultieme vrijbrief voor mafiosi.⁴

De oorsprong van het begrip ‘mafia’ is dus inherent verbonden met mythen over Sicilië. Dit eiland maakte tot 1860 deel uit van het Koninkrijk Napels, tot Giuseppe Garibaldi (1807-1882) door middel van een volksstemming bepaalde dat het onderdeel werd van de nieuwe eenheidsstaat Italië.⁵ Gelijktijdig met de Italiaanse eenwording en als symbool voor de tumultueuze relatie tussen Sicilianen en het Italiaanse vasteland wordt ook voor het eerst notie genomen van het begrip ‘mafia’. Bij de heersende klasse in Italië overheerste de gedachte dat de mafia een archaisch fenomeen was – een restant uit de middeleeuwen. De mafia werd gezien als representatie van de achterlijkheid en armoede waarin Siciliaanse boeren onder invloed van grootgrondbezitters leefden.⁶ Deze ‘archaïserende visie’ op de mafia staat aan de basis van de mythen die de term mafia oproept. De

nadruk op de middeleeuwse levenswijze en cultuur van de Siciliaan kan wel een *invented tradition* genoemd worden. De oorsprong van de mafia is nauw verbonden met de oorsprong van een, vanuit Siciliaans oogpunt onbetrouwbare, Italiaanse staat.⁷

Het stereotype van de maffioso is gedetailleerder dan dat van de Siciliaan. De maffioso wordt gekarakteriseerd door criminaliteit, intimidatie, eer, geweld en macht. De cultuur van Sicilië is lang verward met de mythe van *maffiosità*. Een verklaring voor vermeend crimineel gedrag kon worden gevonden in de gezonde dosis wantrouwen die Sicilianen hadden geërfd uit het grote aantal buitenlandse invasies in de geschiedenis. Stereotypen van mafiosi in films laten een beeld zien van barbaarse criminelen en eerbare primitievelingen, waarbij de nadruk lag op het pittoreske Siciliaanse landschap. Sicilië bood filmmakers een ‘mediterraan paradijs’ met gevestigde stereotypen. De stereotypen die tot leven werden geroepen in eerdere historische discourses, zoals verslagen van Europese reizigers en culturele representaties in bijvoorbeeld opera’s, kregen door de filmindustrie een visueel aspect: snorren, rekwisieten, wapens en kostuums bevestigden bestaande vooroordelen.⁸

---

4 Ibidem, XV – XVI.

5 Ibidem, 7-8.

6 Ibidem, 11-12.

---

7 Ibidem, 20.

8 Elizabeth Hart, ‘Destabilising Paradise. Men, Women, and Mafiosi: Sicilian Ste-

*De maffioso
wordt
gekaracteriseerd
door
criminaliteit,
intimidatie,
eer, geweld en
macht*

Sicilianen worden in vroege Italiaanse films vaak neergezet als tragische en gepassioneerde slachtoffers van hun eigen karakter. De clichématige verhaallijnen in de films hadden een dramatische impact op de beeldvorming

over Sicilianen en vormden hierdoor een 'plaatsvervangende waarheid'.

In *La Terra Trema* (1948) spreken de stereotypen naast uit de esthetische uitwerking ook uit de achterliggende ideologische didactiek. De

combinatie van taal en dialect, de stereotypen als accent en dialect, de

authenticiteit van het landschap en het aankaarten van de sociale en politieke problemen zijn hierbij essentieel.⁹

Ook in andere films valt dit op. Zo is het handelen van Salvatore Giuliano in de gelijknamige film uit 1962 een uiting van de door jarenlange externe overheersing opstandige en onverbetterlijke Siciliaanse geest. Het levensverhaal van Giuliano vertoont veel parallellen met de geschiedenis van Sicilië. Zaken

als ballingschap, onbetrouwbaarheid, geweld, tragedie en corrupte politiek zijn gemeenplaatsen in zowel het leven van Giuliano als de turbulente geschiedenis van het eiland.¹⁰ Door de suggestie te wekken dat er duidelijke parallellen zijn tussen de Siciliaanse geschiedenis en het levensverhaal van een van de meest legendarische maffiosi van de tijd, krijgt de maffia legitimiteit. Belangrijk zijn noties van eer, tragedie, onbetrouwbaarheid en geweld. Het boerse karakter van de bevolking en de turbulente geschiedenis van het eiland fungeren als katalysator voor de maffiose inborst van Sicilianen.

**DE AMERIKAANSE MAFFIOSO:
'GUILT BY ASSOCIATION'**

In 1901 begon de eerste grote migratiestroom vanaf Sicilië naar de Verenigde Staten. 1,1 miljoen Sicilianen vertrokken, een kwart van de totale bevolking van het eiland, waarvan er ruim 800.000 in Amerika terechtkwamen. Dit waren voor een deel arme boeren en gelukszoekers, maar ook 'mannen van eer'. De dynamische omgeving van de nieuwe Italiaanse migrantenwijken bleek een vruchtbare basis voor de maffia.¹¹

De drooglegging zorgde vanaf

reotypes' in: *Journal of Intercultural Studies* 28:2 (2007), 216-217.

9 Ibidem, 218.

10 Brianna Humphreys, 'Heroes or Hoodlums: A Comparative Analysis of an Italian and an American Gangster Film', *Chrestomathy* 12 (2013), 2.

11 Dickie, *Costa Nostra*, 186-188, 198.

1919 voor een ‘nieuwe markt’ voor de maffia. De dranksmokkel bood gewelddadige bendeleden een kans om op de voorgrond te treden. Als gevolg domineerden karaktertrekken als luiheid, onwetendheid, bijgelovigheid en een drang naar criminaliteit de beeldvorming over Italianen in de VS.¹² De eerste generaties Italianen werden gestereotypeerd als ‘domme clowns’ of ‘gewelddadige gangsters’.¹³

Stereotypen van Italianen werden gevoed door het koppelen van de Italiaanse identiteit aan de georganiseerde misdaad. Ook toen onder invloed van anti-discriminatiebewegingen vanaf de jaren zestig de onverdraagzaamheid jegens Italianen afnam, bleven criminele stereotypen als gevolg van populaire filmproducties als *The Godfather* en *The Untouchables* bestaan. Er was sprake van ‘guilt by association’: van personen met een Italiaanse (achter)naam werd al snel gesuggereerd dat zij betrokken waren bij de maffia.¹⁴

De vroege geschiedenis van de Amerikaanse film wordt gekenmerkt door de vertaling van de pittoreske stereotypen

I mafiusi di la Vicaria (tekening uit 1850)

Bron: mafiaexposed.com

naar de wereld van het ‘wilde westen’.¹⁵ Italianen werden gestereotypeerd als notoire wetsovertreders die in de regel een band hadden met criminele organisaties. De stereotyperingen in vroege Amerikaanse films hebben een duidelijk politiek doel: het legitimeren van de raciale uitsluiting van Italiaanse immigranten. Italiaanse immigranten waren alles wat Amerikanen niet moesten zijn en fungeerden als ‘negatieve oppositie’.¹⁶ In Hollywood-producties zijn maatschappelijke vooroordelen over Italianen

12 Salvatore Lagumina, ‘Prejudice and Discrimination. The Italian-American Experience Yesterday and Today’ in: William J. Connell en Fred Gardaphé (red.), *Anti-Italianism. Essays on a Prejudice* (New York 2010), 109.

13 Ibidem, 109.

14 Ibidem, 111-112.

15 Giorgio Bertellini, *Italy in Early American Cinema. Race, Landscape and the Picturesque* (Bloomington 2009), 10.

16 Ibidem.

een effectief middel voor filmmakers om het raciale onderscheid, tegen de achtergrond van de economische crisis van de jaren dertig, te onderschrijven.¹⁷

Er is een opvallende tegenstelling tussen de Italianen van vlees en bloed, die vanaf de derde generatie perfect geassimileerd zijn in de samenleving, en de representaties van Italianen op het filmdoek. We zien in deze films dus geen stereotypen van Italiaans-Amerikanen maar van 'Hollywood Italians'.¹⁸ De maffioso wordt in de Amerikaanse cinema vanaf de jaren dertig weggezet als een persoon met een gebrek aan intelligentie, loyaliteit en sociaal tact.¹⁹ Tegen het einde van de jaren dertig worden er pogingen ondernomen om de etnische verdeeldheid in de Verenigde Staten te beteugelen; er komt een productiecode met als doel de negatieve beeldvorming over etnische groepen een halt toe te roepen.²⁰

Vanaf de jaren vijftig ontstaat grote interesse in de Italiaans-Amerikaanse

misdaadsyndicaten, die zich uit in films als *Al Capone* en *Some Like It Hot* (1959). *The Brotherhood* uit 1968 is de eerste film die de beeldvorming over gangsters uit de 'new world' op een effectieve wijze verbindt met de beeldvorming over maffiosi uit de 'old world'. De populariteit van maffiosi is te verklaren door het feit dat de Italiaanse maffioso meer is dan alleen een crimineel: hij is een 'countercultural icon, who can eventually rise to beat the system' geworden.²¹

DE MAFFIOSO ALS CULTUREEL ICOON: DON CORLEONE IN *THE GODFATHER*

De stereotypen van maffiosi in *The Godfather* (1972, 1974 en 1990) hebben twee belangrijke kenmerken: gewelddadige criminaliteit en familiale sentimentaliteit. Don Corleone lijkt op een doorsnee grootvader uit een Italiaans immigrantengezin en niet op een koelbloedige zakenman die zich inlaat met ondergrondse praktijken. *The Godfather* is niet zozeer een gangsterfilm, maar een immigrantensage.²²

De belangrijkste associaties met maffiosi in de moderne Amerikaanse filmcultuur zijn misdaad, intimidatie,

---

17 Jonathan Cavallero, 'Gangsters, Fessos, Tricksters, and Sopranos. The Historical Roots of Italian American Stereotype Anxiety', *Journal of Popular Film and Television* 32 (2004), 52.

18 Peter Bondanella, *Hollywood Italians: dagos, palookas, romeos, wise guys, and Sopranos* (New York 2004), 12.

19 Cavallero, 'Gangsters, Fessos, Tricksters, and Sopranos', 54.

20 Ibidem, 55.

---

21 Anthony Tamburri, 'Michael Corleones Tie: Francis Ford Coppola's *The Godfather*' in: Dana Renga, *Mafia Movies. A Reader* (Toronto 2011), 95-96.

22 Tamburri, 'Michael Corleone's Tie', 96.

eer, geweld en macht. Deze aspecten worden gevisualiseerd aan de hand van kleding, wapens en luxegoederen. De stereotypen van maffiosi in *The Godfather* zijn te herleiden tot de immigrantenstatus van de hoofdpersonen. De Italiaanse immigrant vormde een regionale etnische identiteit die bovendien een sterke verbintenis had met het Siciliaanse thuisland. Deze zichtbare associatie met Sicilië zorgt voor een bevestiging van de oorsprongsmythen van de maffia en kaart het belang aan van het moederland: Sicilië is een plek om te ontvluchten, maar ook om uiteindelijk weer naar terug te keren. Dit maakt dat de stereotypen van maffiosi gevoed worden door de etnische identiteit waaraan hoofdpersonen, landschappen, feesten, conversaties, kleding, gebruiksvoorwerpen en voedsel in de film refereren.²³ Daarnaast kent de film een duidelijke connectie met de Verenigde Staten, waarover regisseur Francis Ford Coppola zegt: 'I always wanted to use the Mafia as a metaphor for America'.²⁴ Net als bij de beeldvorming in vroegere maffiafilms kan worden vastgesteld dat de maffia in deze latere films wordt neergezet als een bedreiging voor de Amerikaanse waarden, maar ook als een spiegel voor de sociale problemen in Amerika.

The Godfather laat een breuk zien

23 Hart, *Destabilising Paradise*, 220.

24 Bondanella, *Hollywood Italians*, 239.

in de Amerikaanse filmische representatie van maffiosi door de combinatie van stedelijke Amerikaanse factoren als gangsterisme met Siciliaanse aspecten als uiterlijk, taalgebruik en een pittoresk landschap. Hierdoor wordt getoond dat de maffia is doorgedrongen in de Amerikaanse economie en is er voor het eerst in de Amerikaanse filmgeschiedenis sprake van een omarming van de ontstaansmythen van de maffia. Bovendien zorgt het stereotype van een familiale maffioso voor een bevestiging van het gepassioneerde en emotionele beeld van Italianen. Coppola heeft met *The Godfather* het bewustzijn over de maffia als sociaal probleem vergroot. De film laat de dichotomie zien tussen de oude maffia, die bouwt op morele codes, en de nieuwe maffia, die de nadruk legt op zakelijke activiteiten. *The Godfather* koestert de verering van de maffioso en legitimeert dat door te stellen dat hij, zij het door illegale praktijken, de idealen van de 'American Dream' nastreeft.²⁵

THE SOPRANOS ALS METAFOOR VOOR 'CORPORATE AMERICA'

De stereotypen die vanaf de jaren dertig dominant waren zijn overleefd gebleven in *The Sopranos* (1999-2007). Er zijn

25 Alfio Leotta, 'Do Not Underestimate the Consequences of Love: the Representation of the New Mafia in Contemporary Italian Cinema', *Italica* 88:2 (2011), 289.

wel veranderingen: de familie Soprano woont in een 'burgerlijke suburb' en hoofdpersoon Tony is blijkens zijn bezoeken aan de psychotherapeut niet uitsluitend een eigenzinnige maffioso, maar ook geneigd hulp te zoeken via officiële kanalen. De constanten zijn dat de maffioso zich blijvend uitgedaagd ziet door de 'American Dream' en dat de Italiaanse etniciteit een retorisch stijlmiddel blijft. *The Sopranos* is echter het product van een tijd waarin formeel een groot deel van de discriminatie jegens Italianen is verdwenen. De toestand van Italiaans-Amerikanen in de eenentwintigste eeuw verschilt van die van de jaren dertig: Italianen zijn nu zelf onderdeel van het blanke establishment.²⁶ Er is geen sprake van discriminatie; het representeren van Italiaanse etnische kenmerken is een vorm van eerbetoon aan de Italiaanse cultuur.

Het belang van de familie en de uitzichtloze situatie waarin de benedeleden en Tony Soprano verkeren geeft het gevoel dat de hoofdrolspelers zelf weinig hand hebben in hun lot, maar door de hiërarchische verhoudingen gedwongen zijn zich te schikken in de situatie.²⁷ Veel meer dan een gangsterfilm doet *The Sopranos* aan als een familiesage, waarin realisme en grotere maatschappelijke problemen, zoals racisme en

'The gang' in *The Sopranos*. Bron: hbo.com

sociale mobiliteit, centraal staan. De personages in de serie vormen een metafoor voor de grotere problemen van 'corporate America'. De stereotypen van maffiosi in *The Sopranos* zijn, naast familiaal en onfortuinlijk, vooral dik, lelijk en nietsontziend. Ondanks de nadruk op de Italiaanse etniciteit wordt de mafia niet verheerlijkt in *The Sopranos*. Maffiosi worden niet geportretteerd als kwaadaardige bandieten, maar gecontextualiseerd in bredere verschijnselen van de Amerikaanse cultuur. *The Sopranos* kan worden gezien als een metafoor voor de Amerikaanse sociale problemen en een symbool van de 'ziekten van de American Dream'.²⁸

RUWE TROOSTELOOSHEID IN GOMORRAH

De titel *Gomorra* (2008) symboliseert de totale vernietiging van Napels door de Camorra, de lokale tak van de maf-

26 Cavallero, 'Gangster, Fessos, Tricksters, and Sopranos', 59-60.

27 Bondanella, *Hollywood Italians*, 15.

28 Neil Wynn, 'Review Essay: Counselling the Mafia: *The Sopranos*', *Journal of American Studies* 38 (2004), 130.

fia. De grofheid van de film geeft het idee dat geen verlossing of weg terug mogelijk is voor maffiosi die eenmaal vastzitten in 'het systeem'. In dat opzicht doet *Gomorra* denken aan Dante's *Inferno*: armzalige flatgebouwen, vieze grauwe muren en donkere steegjes vormen het decor voor een wereld van drugsdeals, wapens en moordpartijen.²⁹

Gomorra wordt door critici opgevat als een post-neorealistische film; de realistische weergave van regisseur Matteo Garrone is niet onschuldig of authentiek, maar eerder 'unglamourized'.³⁰ Dit beeld van glamourloze maffiosi wordt versterkt door hun zweterige, vieze, slecht geklede en ongezonde overkomen en de ruige setting. Bovendien zijn de vuurwapengevechten in de film rauw en meedogenloos: ze worden sober in beeld gebracht en duren niet langer dan voor de verhaallijn strikt noodzakelijk is. *Gomorra* is het antidotum tegen de glamoureuze kijk op de maffia in zowel de Amerikaanse als de Italiaanse filmtraditie.³¹ Als gevolg van de gekozen benadering worden mystificaties van

de maffia ontrafeld door een beeld waarin maffiosi worden neergezet als 'aanstellerige mannetjes' die zonder logica te werk gaan en worden geconfronteerd met de verwoesting en de troosteloosheid van hun bestaan.³²

Het beeld van de maffia dat in *Gomorra* naar voren komt, is dat van een realiteit waaraan niet valt te ontsnappen en waarin geweld aan de orde van de dag is. Niet langer staan eerbare principes, zoals in *Cavalleria Rusticana*, centraal: de belangrijkste zorg van de maffia

is geld.³³ Uit het sterk regiogebonden dialect dat in *Gomorra* wordt gesproken spreekt een gevoel van isolatie, waardoor het terrein van de maffia een niemandsland lijkt. Maffiosi worden geportretteerd als kleurloze gangsters, gespeend van enige vorm van persoonlijkheid.³⁴ De maffia is een sociaal probleem dat tot meerdere sectoren

*Gomorra is
het antidotum
tegen de
glamoureuze
kijk op de
maffia in zowel
de Amerikaanse
als de Italiaanse
filmtraditie*

29 2 Pierpaolo Antonello, 'Dispatches from Hell. Matteo Garrone's *Gomorra*' in: Dana Renga, *Mafia Movies. A Reader* (Toronto 2011), 378.

30 Michael Covino, 'Malavita. *Gomorra* and Naples', *Film Quarterly* 62:4 (2009), 72.

31 Antonello, 'Dispatches from Hell', 382-383.

32 Ibidem, 383.

33 Megan Ratner, 'The *Gomorra* Doctrine' in: *Film Quarterly* 62:4 (2009), 77.

34 Covino, 'Malavita', 73-75.

in de maatschappij is doorgedrongen, van politiek, tot de banken, tot het dagelijks leven van gewone burgers en maffiosi zelf.³⁵

Interfilmische verwijzingen zijn belangrijk: er wordt gerefereerd aan *La Dolce Vita*, *The Sopranos*, *The Godfather* en *Scarface*. Uit deze verwijzingen spreekt het verlangen van maffiosi om te worden gepresenteerd in een wereld waarin glamour en macht centraal staan. Terwijl twee hoofdpersonen hun wapens leegschieten schreeuwen ze 'I'm Tony Montana!' en wanen zich even de glamourmaffioso uit *Scarface*.³⁶ De film laat zien dat stereotypen uit met name Amerikaanse films een zucht naar glamour en mystificatie hebben opgeroepen bij Italiaanse maffiosi. Te midden van hun armlastige en troosteloze bestaan zouden zij liever Don Corleone of Tony Montana zijn.

MAFFIOSI IN DE FILMGESCHIEDENIS: STEREOTYPE SHIFTS?

De mafia wordt in Italiaanse films tot aan de jaren tachtig beschouwd als spiegel voor de problemen van Sicilië: de oorzaak voor het geweld was de feodale inrichting van de maatschappij en de connecties tussen lokale bestuurders en

maffiabazen. Onder invloed van Amerikaanse maffiafilms als *The Godfather* vindt er vanaf midden jaren zeventig een commercialisering plaats, met als belangrijkste doel het aantrekken van een breder publiek. De thematiek van Italiaanse maffiafilms was hierdoor sterk gericht op Amerikaanse equivalenten. Eind jaren tachtig ontwikkelt de *cinema della realta* zich onder invloed van de dramatische escalatie van het maffiageweld. Er vindt een bewustwordingsproces plaats over de oorsprong van de sociale problemen in Zuid-Italië.³⁷ Binnen deze beweging wordt hoogstaand film drama gecombineerd met een zorgvuldig gedocumenteerde realistische verhaallijn.³⁸

De moord op de twee belangrijkste maffiajagers op Sicilië, Giovanni Falcone en Paolo Borsellino, in 1992 had een grote publieke reactie tot gevolg. Voor de Italiaanse filmwereld betekende de publiekmaking van het massale geweld en de maffiajagers een keerpunt in de wijze waarop maffiosi werden geportretteerd. De jaren negentig staan voor de Italiaanse filmwereld in het teken van het demystificeren van de mafia.³⁹

Van de nostalgische stereotypen in Salvatore Giuliano is in *Gomorra* niets

---

35 Leotta, 'Do Not Underestimate the Consequences of Love', 291.

36 Covino, 'Malavita', 74; Antonello, 'Dispatches from Hell', 381-382.

---

37 Leotta, 'Do Not Underestimate the Consequences of Love', 289-291.

38 Babini, 'The Mafia: New Cinematic Perspectives', 234.

39 Ibidem, 237-244.

over. Het publieke bewustzijn over de sociale impact van de maffia heeft gezorgd voor een *stereotype shift* in de Italiaanse cinema.

Een *stereotype shift* zoals in Italië heeft zich in de Verenigde Staten niet voorgedaan. De kenmerkende aspecten die Amerikaanse filmmakers aan maffiosi meegeven zijn in de afgelopen decennia nagenoeg ongewijzigd gebleven, maar van een automatische connectie tussen de Amerikaanse cultuur en een notie van *maffiosità* is geen sprake meer.⁴⁰ De belangrijkste verschuiving in de stereotyperingen tussen *The Godfather* en *The Sopranos* is dat de nadruk van een typisch immigrantenprobleem in *The Godfather* is verschoven naar een spiegel voor de sociale problemen in de Amerikaanse samenleving in *The Sopranos*. Een constante in de stereotypen blijft het gegeven dat de maffioso zich uitgedaagd ziet door de 'American Dream' en de metafoor die beide maffiafilms vormen voor de grotere problemen in de Amerikaanse maatschappij.⁴¹ <<

Remy Balistreri (23) is masterstudent *Internationale betrekkingen in historisch perspectief*. Hij is geïnteresseerd in moderne Italiaanse geschiedenis en doet onderzoek naar Italiaans nationalisme, de geschiedenis van de Italiaanse maffia, de maffia als speler in de internationale betrekkingen en de representatie van de maffia in populaire beeldcultuur. Dit artikel komt voort uit zijn bachelorscriptie over stereotypen van maffiosi in Italiaanse en Amerikaanse films.

---

40 Cavallero, 'Gangster, Fessos, Tricksters, and Sopranos', 59-61.

41 Ibidem

Arsenicumvergiftiging in Koog aan de Zaan

ARTIKEL

De circulatie van forensische kennis tijdens een negentiende-
eeuwse rechtszaak

AMBER VAN GEERESTEIN

Arsenicum was in de negentiende eeuw een veelgebruikt gif. Het was het ideale moordwapen: goedkoop, effectief en bovendien lijken de symptomen op die van ziektes. Amber van Geerestein duikt in dit artikel in de casus van Cornelia Wilhelmina Loopwijk. Welke rol speelde forensisch onderzoek bij haar rechtszaak, en hoe verliep de communicatie tussen de forensisch experts en de leken in de rechtszaak? Van Geerestein maakt gebruik van de theorie van enactment van Annemarie Mol en van theorieën over de rol van de expert om meer inzicht te krijgen in de productie en circulatie van forensische kennis.

Op 12 januari 1860 vroeg de 17-jarige Cornelia Wilhelmina Loopwijk de loopjongen om als verrassing suiker in de waterketel te doen. Later zou deze gebruikt worden om koffie en thee van te zetten. Een onschuldig verzoek, als het inderdaad suiker was geweest. Juffrouw Loopwijk had echter andere plannen en gaf de loopjongen arsenicum mee, dat in zijn witte poedervorm sterk op suiker lijkt. Diezelfde avond werden vrijwel alle gezinsleden ziek. Ze braakten en hadden koorts, jeuk in de keel en pijn in de benen. Geneesheer dr. J. Mulder uit het naburige Zaandijk kwam om de familie uit Koog aan de Zaan te onderzoeken. Hij stelde vast dat zowel juffrouw Loopwijk's nicht, Barbara Christina Stephan-Fobbe, haar man dr. Bruining Stephan als hun dochtertje symptomen van arsenicum-vergiftiging vertoonden. Voor verder onderzoek werden de koffie en de waterketel meegenomen.

Arseen(III)oxide, in het vervolg van dit artikel aangeduid als arsenicum, heeft vaak dodelijke gevolgen. Deze keer echter niet. Cornelia werd al snel als verdachte aangewezen en na meerdere keren verhoord te zijn bekende zij schuld. Ze gaf de volgende verklaring: 'Ik had een hekel aan mijn nicht, de vrouw van dr. Stephan, en om haar te grieven wilde ik haar kind vergiften.'¹

---

1 Verslag van het verhoor van C.W. Loopwijk, Noord Hollands Archief, PGNH, inv. nr. 396, dossier 296, 1860.

Ze was ontevreden met haar situatie als hulp in het huishouden en bovendien jaloers op haar nicht. Tijdens de rechtszaak werden er verschillende medische, psychiatrische en scheikundige onderzoeken uitgevoerd die terug te vinden zijn in het Noord Hollands Archief te Haarlem. In deze onderzoeken werd het arsenicum door verschillende experts gezocht, gevonden en beschreven. Er werd betekenis gegeven aan de substantie als moordwapen en doodsoorzaak.

Het vergaren van kennis over de aard van arsenicum in deze specifieke situatie kan worden geanalyseerd met gebruik van de theorie van *enactment* van Annemarie Mol, een aanpak die ook wel praxiografie wordt genoemd. Mol gebruikt deze theorie om te onderzoeken hoe de ziekte atherosclerose zich op verschillende manieren kan uiten, afhankelijk van context en de praktijken waarin het een rol speelt.² Waar Mol het heeft over een ziekte in het lichaam kan ook een vergif besproken worden: arsenicum is in de gerechtelijke praktijk een moordwapen, maar voor een scheikundige is het een sub-

'...om haar te grieven, wilde ik haar kind vergiften.'

---

2 A. Mol, *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice* (Durham 2002) 54.

Arsenicum in poedervorm.
Bron: *wikimedia commons*

stantie die bepaalde reacties vertoont in combinatie met waterstof en zwavelzuur. De praxiografie bestudeert wat arsenicum is, waarbij het niet gaat om de essentiële betekenis van het woord of om de aard van de substantie, die hetzelfde is ongeacht de situatie. Het is juist van belang wat de kenmerken van arsenicum zijn in bepaalde omstandigheden en hoe arsenicum zich verhoudt tot de praktijken en mensen waarmee het verbonden is.³ Daarbij worden bijvoorbeeld ook plaats en tijdstip van gebruik in acht genomen, omdat deze invloed hebben op hoe enactments samen komen. Verschillende situaties kunnen de waarde en hiërarchie van de uitingen van arsenicum veranderen. De medische enactments van arsenicum geven bijvoorbeeld minder zekerheid over de aanwezigheid ervan in het lichaam dan een scheikundig enactment omdat de medische aanpak de nadruk legt op uiterlijke symptomen, die op verschillende manieren kunnen worden geïnterpreteerd. Rode uitslag en blauwe

lippen kunnen bijvoorbeeld een indicatie zijn van zowel arsenicumvergiftiging als cholera of koliek.

In dit artikel wordt het idee van enactment gebruikt om de forensische, medische en scheikundige onderzoeken in de rechtszaak van juffrouw Loopwijk te analyseren en daarmee de volgende vraag te beantwoorden: hoe werd forensische kennis geproduceerd en gecirculeerd tijdens negentiende-eeuwse rechtszaken? Het voordeel van deze theoretische aanpak is dat het verduidelijkt hoe kennis wordt gemaakt, aangepast en gecommuniceerd in wetenschapspraktijken. De nadruk ligt hierdoor op forensische wetenschap in actie en niet alleen op de conclusies en interpretaties van gevonden informatie. Arsenicum is bijvoorbeeld de naam die gegeven is aan een bepaalde substantie; wat het daadwerkelijk *is* gaat dieper dan taal en is niet altijd en overal hetzelfde.⁴

Om de vraag over het ontstaan en overbrengen van forensische kennis te kunnen beantwoorden kan behalve naar de productie van kennis ook gekeken worden naar hoe de forensische kennis, voortkomend uit deze onderzoeken, zich verspreidde naar de rechtszaal. In dit artikel wordt daarbij gebruikgemaakt van theorieën over interactie-expertise, *contact zones* en *travelling knowledge*. Dit zijn theorieën die,

4 T.E. Jensen en B.R. Winterheik, 'Book review: The BodyMultiple', *Acta Sociologica* 48 (2005) 266.

3 Mol, *The Body Multiple*, 54.

net als Mols theorie over enactments, voortkomen uit het deelgebied van wetenschapsgeschiedenis dat Science and Technology Studies (STS) wordt genoemd. STS kijkt naar de praktijken van wetenschap en de directe productie van kennis.⁵

ARSENICUM IN DE FORENSISCHE WETENSCHAP

‘Door vergift (venecum, virus, toxicum) in den Geregeltelijke Geneeskundige zin, verstaan wij: elke zelfstandigheid, welke, in evenredigheid tot andere zelfstandigen, in kleine giften in of aan het lichaam gebracht, gezondheid en leven benadeelt.’⁶

In de tijd waarin juffrouw Loopwijk haar poging tot moord deed stond het vergif arsenicum vooral bekend als ratenkruit of vliegensteen, als gevolg van het gebruik bij ongediertebestrijding. Deze namen verraden al dat de stof zeer gemakkelijk verkrijgbaar was voor onschuldiger doeleinden. Het was zelfs zo makkelijk verkrijgbaar dat een serie-moordenaar tientallen slachtoffers kon

maken voor slechts drie stuivers.⁷ Een berucht geval is dat van ‘Goeie Mie’ uit Leiden, die in een aantal jaar meer dan honderd slachtoffers maakte om hun levensverzekering te kunnen innen.⁸ Als reactie op de populariteit van het gif ontstond er een grote drijfveer voor het ontwikkelen van methodes en tests om de aanwezigheid van arsenicum in de lichamen van slachtoffers en in verdachte etensresten aan te tonen.⁹

De forensische wetenschap was in die tijd nog geen aparte beroepstak in Nederland. Alle ingeroepen experts functioneerden doorgaans als apotheker, geneesheer of professor en zagen forensisch onderzoek als een secundaire taak.¹⁰ Dit betekende dat forensisch on-

---

5 M. Berg en M. Akrich, ‘Bodies on Trial: Performances and Politics in Medicine and Biology’, *Body & Society* 12 (2004), 1.

6 Anthony Moll, *Leerboek der geregeltelijke geneeskunde* (Arnhem 1825), 8.

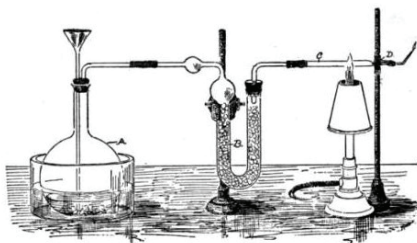
7 M. Rasovich, H. van Willigenburg, ‘Goeie Mie, de grootste gifmengster aller tijden’, *De Volkskrant*, 26 augustus 1995, geen paginanummer beschikbaar.

8 V. Weterings, ‘Swanenburg, Maria Catharina (1839-1915)’, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (13-01-2014).

9 K. D. Watson, ‘Medical and Chemical Expertise in English Trials for Criminal Poisoning, 1750-1914’, *Medical history* 50 (2006), 377.

10 A.H.M. Kerkhoff, ‘Over de verhouding tussen gerechtelijke geneeskunde en openbare gezondheidszorg: Een historisch overzicht’, in: B.A.J. Cohen (red.) et al., *Forensische geneeskunde: Raakvlakken tussen geneeskunst, gezondheidszorg en recht* (Assen 2004) 3.

derzoek niet altijd de hoogste prioriteit had onder wetenschappelijke experts. Het veld groeide echter wel en vooral forensische scheikunde en psychiatrie maakten belangrijke vorderingen.¹¹ De vroegste forensische experts, een term die opkwam binnen de wetenschappelijke context om duidelijk te maken wie er gekwalificeerd was om bewijs te leveren in een rechtszaak, hadden vaak een medische achtergrond en waren opgeleid aan een universiteit of in een assistentschap.¹² Vanaf het begin van de negentiende eeuw kwamen er meerdere laboratoria beschikbaar voor onderzoek. De drie grootste Nederlandse Universiteiten, die van Leiden, Utrecht en Groningen, werden toen onder koninklijk bevel verplicht gesteld om scheikundige laboratoria te hebben.¹³ In verschillende Europese landen ontwikkelden wetenschappers scheikundige methodes die het opsporen en zichtbaar maken van gif in slachtoffers vergemakkelijkten. De bekendste methode was die van James Marsh. De naar hem vernoemde test kan kleine

*Negentiende-eeuwse representatie van een opstelling voor de Marshtest.
Bron: wikimedia commons*

sporen van arsenicum zichtbaar maken als glanzende aanslag. Deze ‘arsenicum-spiegel’ maakte het ook voor mensen zonder scheikundige kennis mogelijk de aanwezigheid van arsenicum aan te tonen.¹⁴

HET GERECHTELIJK ONDERZOEK

De eerste stap in een gerechtelijk onderzoek naar een arsenicumvergiftiging was het aanvragen en uitvoeren van een medisch onderzoek op de lichamen van de slachtoffers. In het geval van vergiftiging met een dodelijke afloop verrichtte een medisch expert een lijkschouwing, waarbij hij het lichaam zowel extern als intern onderzocht. Indicaties van de aanwezigheid van arsenicum in het lichaam tijdens een dergelijk onderzoek

11 Moll, *Leerboek der geregtelijke geneeskunde*, XXII.

12 Watson, *Forensic Medicine in Western Society*, 48.

13 H.A.M. Snelders, ‘Chemische Laboratoria in the negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor Geschiedenis, Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* (1986) 215.

14 J. Whorton, *The Arsenic Century, How Victorian Britain was Poisoned at Home, Work and Play* (Oxford 2010) 85-86; D. E. Newton, *Forensic Chemistry* (New York 2007) 7.

zijn rode uitslag, blauwe lippen, een perkamentachtige huid, een geïrriteerde maagwand en aangetaste darmen. In het geval van juffrouw Loopwijk waren er geen dodelijke slachtoffers. Het medisch onderzoek beperkte zich daarom tot een onderzoek van de zieken door dr. Mulder en het verslag van dr. Stephan Bruining, die zowel slachtoffer als geneesheer was en daardoor vanuit die twee perspectieven de effecten van de vergiftiging kon beschrijven. Er was geen sprake van duidelijke uiterlijke veranderingen bij de slachtoffers; de symptomen waren jeuk in de keel, koortsigheid, pijn in de benen, overgeven en het afgeven van een onaangename geur.¹⁵ Het is van belang om hier aan te stippen dat, hoewel al deze symptomen het gevolg kunnen zijn van inname van arsenicum, de oorzaak nog niet met zekerheid kon worden bepaald. Er zijn andere vergiften en ziektes die vergelijkbare symptomen veroorzaken. Om met zekerheid vast te kunnen stellen wat de oorzaak was van de symptomen van de slachtoffers van juffrouw Loopwijk, was het nodig om naast een medisch onderzoek ook een scheikundig onderzoek uit te voeren.

Tijdens het gerechtelijk onderzoek waren er verschillende sporen van een wit poeder gevonden in zowel de kof-

fie als in de waterkan waaruit de familie een aantal uren voordat de misselijkheid en trillingen kwamen opzetten had gedronken. Een team van scheikundigen ontving de poedersporen en onderzocht ze samen met het braaksel van de slachtoffers. De twee apothekers die het team vormden werkten volgens strikte juridische richtlijnen en maakten gebruik van gestandaardiseerde methodes en testopstellingen. Op 27 januari om tien uur in de morgen begonnen zij hun onderzoek.¹⁶ Ze gebruikten de Marsh-test, die als voordeel heeft dat ook zeer kleine hoeveelheden arsenicum kunnen worden opgespoord. Daarnaast bevorderde het visuele eindresultaat dat de test geeft de communicatie naar de rechtszaal, waar leken als de rechter en soms de lokale pers aanwezig waren.¹⁷

Beide onderzoeken leverden verschillende enactments van arsenicum in het lichaam op. Er is sprake van hiërarchie in deze enactments: een geur of gelige neerslag draagt bijvoorbeeld bij aan de conclusie dat arsenicum aanwezig is, maar een positieve uitslag van de Marsh-test geeft meer zekerheid. Wat waren de kenmerken van arsenicum in de medische en scheikundige onderzoeken van de rechtszaak, en hoe werd de aanwezigheid ervan *enacted*? Heeft arsenicum

15 Getuigenverklaring van Dr. Stephan in de zaak van C.W. Loopwijk: NHA, PGNH, inv. nr. 396, dossier 296, item 2 en 23, 1860.

16 Scheikundig verslag in de zaak van C.W. Loopwijk: NHA, PGNH, inv. nr. 396, dossier 296, item 24, 1860.

17 Whorton, *The Arsenic Century*, 85-86; Newton, *Forensic chemistry*, 6-7.

andere kenmerken in verschillende situaties? In een pathologisch onderzoek manifesteert het zich in blauwgetinte lippen, de huid die vreemd aanvoelt en organen die er abnormaal uitzien.

*Deze
enactments
zijn
verschillend
maar niet
tegenstrijdig;
ze vullen
elkaar aan*

Vanuit medisch perspectief kan het zich uiten als misselijkheid, trillingen en pijnlijke benen. In scheikundige praktijken kan het een poeder zijn, een spiegelend oppervlak, een geur of de neerslag tijdens een test.

Vanuit de rechtszaal kwam de vraag: wat is de doodsoorzaak? De diverse

uitingen van arsenicum komen op verschillende manieren samen om deze vraag te beantwoorden. De enactments vormen een hiërarchie van betrouwbaarheid en zekerheid: medische uitingen kunnen aanleiding geven voor een vermoeden van de aanwezigheid van arsenicum, scheikundig onderzoek kan het met meer zekerheid bevestigen en getuigen kunnen het daadwerkelijk gezien, geroken of ondergaan hebben.¹⁸

Deze enactments zijn verschillend maar niet tegenstrijdig: ze vullen elkaar aan. Samen vormen ze het beeld van arseni-

cum zoals het in deze specifieke praktijk van medisch en scheikundig onderzoek tevoorschijn kwam, in dit geval als een vergif. In een andere context zou arsenicum ook een bijproduct van de metaalindustrie of een nuttig bestrijdingsmiddel kunnen zijn.

Als laatste stap wordt het aantreffen van arsenicum tijdens de rechtszaak in een juridische context geplaatst en vertaald naar een betekenisvol geheel, zoals bijvoorbeeld de vaststelling van het moordwapen of de doodsoorzaak. Dit was ook in de rechtszaak met betrekking tot juffrouw Loopwijk het geval. De aanwezigheid van arsenicum werd vermoed door dr. Stephan en zijn arts, gebaseerd op de symptomen en de geur en structuur van de koffie. Daarna werd het bevestigd door scheikundig onderzoek. Het arsenicum werd zichtbaar gemaakt als 'arsenicumspiegel', gelige neerslag en wit poeder. Elk onderzocht specimen wees op de aanwezigheid van arsenicum en zodoende was er geen twijfel over de aard van het vergif. Arsenicum, zoals het werd *enacted* in deze situatie, was het gebruikte wapen en had de doodsoorzaak kunnen zijn.

DE RECHTZAAL EN DE EXPERT

In de rechtszaak was, naast het bewijzen van hoe en waarom een moord werd gepleegd, ook de toerekeningsvatbaarheid van de verdachte van belang. De

---

18 Mol, *The Body Multiple*, 80.

rechtbank onderwierp de gifmengster aan een onderzoek naar haar geestelijke gesteldheid, iets wat ook in andere zaken waarin vrouwen en vergif een rol speelden vaak gebeurde. Als aangetoond werd dat ze leed aan enige vorm van krankzinnigheid kon de verdachte vrijgesproken worden. Het is waarschijnlijk dat er een onderscheid gemaakt werd tussen mannen en vrouwen. Het negentiende-eeuwse concept van hysterie speelde hierbij een rol. Hysterie was een medische constructie die noties als vrouwelijke onvoorspelbaarheid, nervositeit en buitensporig gedrag omvatte: vrouwen die zich niet konden beheersen werden tot van alles in staat geacht en het plegen van een moord werd gezien als gevolg en indicatie van hysterie.¹⁹ Dit verband tussen hysterie en moord geeft aan dat een vrouwelijke moordenaar in de ogen van mannen een moeilijk concept was dat aanvullend onderzoek vereiste. De twee geneesheren die juffrouw Loopwijk op tekenen van krankzinnigheid onderzochten bepaalden echter dat de beklaagde geestelijk gezond was. Er werd in dit geval geen specialistische psychiatrische hulp ingeroepen.

Vervolgens kan bekeken worden wat er gebeurde in de rechtbank. Ver-

schillende forensische experts, zoals apothekers, professoren en geneesheren, kwamen daar samen en deelden hun kennis met de rechter. De rechter zelf vervulde ook de rol van forensisch expert in de rechtbank door onderzoeken aan te vragen, kennis uit verschillende hoeken te combineren en de uiteindelijke beslissing te nemen over het lot van de beklaagde. Experts konden naast een positieve ook een negatieve rol spelen in het reizen van kennis. Onwetendheid, onwil, klassenverschillen of zelfs omkoping konden het verschil maken in de hoeveelheid kennis die de rechtbank bereikte. Heldere communicatie tussen de verschillende forensische onderzoekers en diegene die de beslissingen nam over schuld en aansprakelijkheid was essentieel.

Om te begrijpen hoe dit in zijn werk ging moet worden ingezoomd op de forensisch expert en zijn invloed op *travelling knowledge*. Een forensisch expert is iemand die kennis kan vertalen en overbrengen van de ene plek naar de andere. Hij kan kennis van het onderzoekslaboratorium naar de rechtszaal laten reizen en zo enactments beoordelen en samenvoegen. Hij - in vrijwel alle gevallen in de negentiende eeuw is een forensisch expert een man - heeft toestemming om in een rechtszaal bewijs aan te leveren in de vorm van meningen en feiten die de rechter kunnen helpen

---

19 L. Downing, 'Murder in the Feminine', Marie Lafarge and the Sexualization of the Nineteenth-Century Criminal Woman', *Journal of the History of Sexuality* 18 (2009), 127.

om tot de juiste beslissing te komen.²⁰ De rechtszaal vormde een *contact zone* voor verschillende vormen van forensische expertise. De rechter vroeg expertise aan, de forensische experts zwoeren een eed en beantwoordden de vragen van de rechtbank. De STS-wetenschapper Saul Halfon beweert dat expertise afhangt van de situatie en van sociale omstandigheden, en dat het niet door een persoon kan worden uitgeoefend. Het gaat niet om wat we weten maar om hoe, waar en met wie we het weten.²¹ Dit past in de manier waarop de STS een expert ziet als situationeel en sociaal geconstrueerd. De waarde van een expert wordt, naast zijn of haar kennis en vaardigheden, beïnvloed door sociale positie en de waardering van leken die op zijn of haar mening vertrouwen.

Experts maken gebruik van wat ook wel interactie-expertise wordt genoemd: er is voldoende gedeelde kennis en begrip voor elkaar om goed te kunnen communiceren vanuit de verschillende disciplines. De samenwerking tussen forensische experts met verschillende specialisaties leek in deze

casus probleemloos te verlopen. Vooral in het begin van de negentiende eeuw waren de scheidslijnen tussen forensische disciplines nog niet zo sterk afgebakend als in de tegenwoordige tijd. Er was sprake van overlap tussen de kennis van medische experts en scheikundige experts. Dit vergemakkelijkte de communicatie en het begrip tussen de verschillende vakgebieden. Het beroep van de forensisch experts was vaak verschillend, maar in hun rol als forensisch expert lag hun kennis dicht bij elkaar. Een geneesheer en apotheker hadden bijvoorbeeld hun eigen specialisatie, maar konden in een rechtszaak gevraagd worden om dezelfde vraag te beantwoorden.

In de casus van juffrouw Loopwijk lopen de vormen van expertise op een aantal manieren door elkaar. Eén van de slachtoffers was zelf arts en kon daarom een dubbel perspectief geven: dat van slachtoffer en van medisch expert. De andere medische experts werden gevraagd om een mening te geven over de aard van het gebruikte vergif en zijn eigenschappen, iets wat voornamelijk

*De rechtszaal
vormde
een contact
zone voor
verschillende
vormen van
forensische
expertise*

20 K. D. Watson, *Forensic Medicine in Western Society: A history* (Oxford 2011), 46.

21 S. Halfon, 'Encountering Birth: Negotiating Expertise, Networks, and My STS Self', *Science as Culture* 19 (2010), 61, 69-70.

onder het vakgebied van de scheikunde valt. De psychiaters die de dader onderzochten waren zelf ook geneesheren en vervulden dus een dubbele rol. De vergaarde kennis kon zonder grote moeilijkheden worden verspreid en reisde van het laboratorium naar de rechtszaal met weinig behoefte aan vertaling en versimpeling. Deze soepele samenwerking droeg bij aan de manier waarop enactments werden samengevoegd.

UITSpraak EN VEROORDELING

Cornelia Wilhelmina Loopwijk werd uiteindelijk schuldig bevonden en ter dood veroordeeld voor haar misdaden tegen haar familie. Een psychiatrisch onderzoek heeft haar niet kunnen redden. In deze negentiende-eeuwse rechtszaak werd kennis vergaard en gecirculeerd door verschillende experts in medische, scheikundige en gerechtelijke zaken. Arsenicum kreeg betekenis door de praktijken waarmee het verbonden was. Het speelde een sleutelrol in vragen over doodsoorzaak en schuld en werd *enacted* op verschillende manieren. Het liet zien hoe een substantie, afhankelijk van de specifieke situatie, verschillende eigenschappen, functies en rollen kan vervullen. Forensische kennis werd vergaard en samengevoegd, waarbij gelet werd op met hoeveel zekerheid een bepaalde conclusie kon worden getrokken en op de betrouwbaarheid en

sociale status van de expert. De rechter gebruikte deze kennis om tot een goed onderbouwde veroordeling te komen. De optelling van enactments vereiste weinig vertaling of aanpassing van de resultaten van het verschillende onderzoeken. De verschillende uitkomsten verrijkten elkaar juist en gaven samen een redelijk betrouwbaar beeld van de situatie.

De voorbeeldige reis van kennis in deze casus roept de vraag op of dit in de hedendaagse forensische wetenschap nog steeds redelijk probleemloos tot stand komt. Er blijkt nu sprake te zijn van een veel grotere fragmentatie, en de afstand tussen de verschillende expertisegebieden is vele malen groter geworden. Er is dus duidelijk een grotere noodzaak tot interactie-expertise en het samenvoegen van enactments in een hiërarchie van zekerheid. Daarnaast is vooral de vertaling van kennis naar de taal van de rechtszaal belangrijk. Kennis moet reizen om waarde te hebben tijdens een juridisch proces en daarbij zijn communicatie en helderheid essentieel.<<

Amber van Geerestein (26) is recent afgestudeerd in de master *Cultural History* aan de Universiteit Utrecht. Dit artikel is gebaseerd op haar masterscriptie over forensisch onderzoek in de negentiende eeuw. Haar interesses liggen bij cultuur- en wetenschapsgeschiedenis.

De Passie van... Marijke Huisman

Vrouwengeschiedenis, slave narratives en schijnflex

DE PASSIE VAN...

REMY BALISTRERI EN HIDDE GOEDHART

De historische passie van docente cultuurgeschiedenis Marijke Huisman ligt al in haar middelbareschooltijd bij de vrouwengeschiedenis. Later komen daar de interesse voor egodocumenten en, vooral, de liefde voor doceren bij. Aanzet spreekt haar over het ontwikkelen van historische interesses, de voor- en nadelen van op flexibele basis doceren aan verschillende universiteiten en over de historicus als gemankeerde acteur.

De nazomerzon schijnt fel op het raam als Marijke Huisman bij ons aanschuift om onder het genot van een kop koffie de week af te sluiten. Ze vertelt blij verrast te zijn met onze uitnodiging: zelf publiceerde ze als Utrechtse geschiedenisstudent een artikel over seksueel geweld in een eerdere jaargang van *Aanzet*. Meer tijd stak ze echter in *Dynamiek*, het inmiddels ter ziele gegane Utrechtse tijdschrift voor vrouwen-geschiedenis, waarvan ze redactielid was. Haar studie jaren in Utrecht, van 1990 tot 1996, beschouwt Huisman dan ook als een ontplooiingsperiode, waarin de basis voor haar latere historische interesses en werkzaamheden is gelegd.

Inmiddels is het bijna twee jaar geleden dat Huisman door Ed Jonker werd gevraagd om aan de Universiteit Utrecht een zieke docent te vervangen bij de tweedejaarscursus Grondslagen van de geschiedenis. Het beviel: sinds dat moment verzorgt ze verscheidene cursussen van de afdeling cultuurgeschiedenis, waaronder 'Inleiding Geschiedwetenschap' en 'Het Rijksmuseum'. Ze zegt enigszins te doen te hebben met de eerstejaarsstudenten die ze in Utrecht doceert: haar eigen eerste studiejaar was veruit haar minst favoriete. Vooral bij de grootschalige hoorcolleges miste ze maatschappelijke relevantie en intellectuele uitdaging. De vrouwen- en ideeëngeschiedenis die haar grepen op de middelbare school kon ze pas uitge-

breid onderzoeken na het behalen van haar propedeuse, waarvoor ze zich dus eerst door de oudere millennia van de geschiedenis heen moest worstelen. Toch gaf ze niet op en behaalde ze uiteindelijk haar doctoraal in Vrouwenstudies Letteren. Haar scriptie over evolutiedenken in het Nederlandse feminisme tussen 1913 en 1918 werd zelfs bekroond met de Johanna W.A. Nabersprijz 1997.

Daarna lonkte de arbeidsmarkt: Huisman snakte naar een rol in de samenleving. Dat was, zoals voor veel historici, een sprong in het diepe. In eerste instantie werd ze, 'zoals iedereen in die tijd', werkloos. Haar tijd vulde ze onder andere met het schrijven van een boekje over Mata Hari, een wegens spionage gefusilleerde exotische danseres, als onderdeel van de serie Verloren Verleden. Daarnaast liep ze onbetaald stage bij de Amsterdam University Press, waar ze beeldredacteur was van een boek over honderd jaar vrouwenarbeid. Met een aantal los-vaste contracten op het grensgebied van vrouwen-geschiedenis en public history achter de rug, beseftte Huisman dat in deze sector nauwelijks geld te verdienen viel. Ze besloot haar horizon te verbreden en werd eindredacteur bij *Vernieuwing. Tijdschrift*

*Zelf
publiceerde
ze een
artikel over
seksueel
geweld in
Aanzet*

voor onderwijs en opvoeding, een blad dat educatie beschouwde als middel tot maatschappelijke hervorming. Vanaf dat moment was het hanteren van een breed profiel kenmerkend voor de werkzaamheden van Huisman.

In haar zoektocht naar een passende volgende stap in haar carrière kwam Huisman in 2003 uit bij de Erasmus Universiteit, waar ze zich als promovenda concentreerde op historische egodocumenten - een voor haar geheel nieuw onderwerp. Ze promoveerde in 2008 met de dissertatie *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt, 1850-1918*. Vooral de maatschappelijke invloed van veranderend historisch besef, die terug te vinden is in de negentiende-eeuwse egodocumenten, intrigeerde haar enorm.

In de vijf jaar die ze als promovendus doorbracht begon ze met doceren aan de universiteit. Eerst verzorgde ze alleen werkcolleges, maar tegen het eind van het traject gaf ze ook haar eerste hoorcollege. Tegen al haar verwachtingen in werd zo een nieuwe passie geboren. Met de nodige plankenkoorts stond ze voor een zaal studenten haar kennis over te brengen, wat verrassend goed ging. 'Eigenlijk,' zegt ze over het geven van hoorcolleges, 'zijn historici dan toch een soort gemankeerde acteurs.' Na het verzorgen van de eerste modules onderwijs aan de universiteit, denkt ze haar passie echt te hebben gevonden. Meer dan alles ziet ze de interactie met studenten

als het meest inspirerende aspect van college geven. Daarbij streeft ze ernaar studenten te prikkelen om zich tot kritisch denkende burgers te ontwikkelen.

Na haar promotie in 2008 werd ze post-doctoraal onderzoeker aan het Center for Historical Culture van de Erasmus Universiteit, waar ze zich bezighield met een vergelijkende studie naar de interpretaties van slavenautobiografieën in Engeland, Amerika en Nederland tussen 1789 en nu. Na afloop van haar contract begon ze in 2013 aan verschillende universiteiten een scala aan onderwerpen te doceren. Opvallend genoeg zit gendergeschiedenis, vroeger haar voornaamste interesse, daar niet bij. Op dit moment is Huisman naast docent cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht ook werkzaam als docent politieke geschiedenis

Marijke Huisman

aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Het doceren aan verschillende universiteiten heeft volgens Huisman voor- en nadelen. Ze beschrijft de

ingewikkelde positie

waarin zij zich bevindt als 'schijnflex': het

brengt veel onzekerheid met zich mee en gaat

vaak ten koste van het doen van onderzoek.

De flexdocent heeft een onduidelijke status aan

de universiteit, zowel

in de vakgroepen van

docenten als ten overstaan van studenten.

Flexwerken, zo vertelt Huisman, is overleven: het is lastig om continu in

de race te blijven en tegelijkertijd eigen onderzoek te blijven doen. Ze ziet

echter ook voordelen. Het flexwerken op verschillende plekken biedt haar

meer diversiteit, zowel in denkwijzen als soorten studenten, en zorgt ervoor

dat ze niet vastroest. Het flexen geeft bovendien veel stof tot nadenken over

de juiste vorm van geschiedenisonderwijs, met name over de traditionele

opzet van het eerste jaar en de nog niet geslaagde pogingen om de Eurocentrische,

politiek-historische ruggengraat van het curriculum te veranderen.

De historische passie van Marijke Huisman wordt gevoed door het willen

overbrengen van kennis, en dan met name van maatschappelijk relevante informatie. Dat uit zich in haar voorliefde

voor vrouwengeschiedenis en *slave narratives*, maar ook in de energie die ze

steekt in het doceren van studenten door het hele land. Haar brede profiel

ziet zij als een sterke eigenschap om overeind te blijven in de lastige realiteit

van flexcontracten in de academische wereld. Dit collegejaar geeft Huisman

voor het eerst college in een cursus publieksgeschiedenis, die deel uitmaakt

van het masterprogramma cultuurgeschiedenis. Gek genoeg, zo stelt ze zelf,

heeft ze zich daar nooit eerder grondig in verdiept. Terwijl de laatste slok koffie

wordt opgedronken, mijmert Huisman wellicht een nieuwe passie te hebben

ontdekt.<<

*'Historici
zijn toch
een soort
gemankeerde
acteurs'*

CV

- 1972: Geboren te Zwolle

- 1990-1996: Studie Geschiedenis te Universiteit Utrecht

- 1997: Johanna W.A. Nabersprijis gewonnen met haar doctoraalscriptie

- 1998-2005: Eindredacteur bij *Historica*

- 2003-2008: promovenda aan de Erasmus Universiteit

- 2013-heden: docente bij afdeling cultuurgeschiedenis aan Universiteit Utrecht

Top secret

Geheime operaties van de CIA in de jaren vijftig
en begin jaren zestig

MAARTJE DE WIT

Tijdens de Koude Oorlog heeft de Amerikaanse CIA verschillende pogingen ondernomen om regeringen omver te werpen die als pro-Sovjet of anti-Amerikaans gezien werden. Sommige pogingen slaagden in hun opzet, andere liepen uit op een fiasco. Door middel van een vergelijkende analyse van de CIA-operaties in Guatemala en Cuba toont dit artikel aan dat de CIA niet reflecteerde op haar succesvolle operaties, wat leidde tot de rampzalig verlopen operatie in de Varkensbaai.

Op 12 maart 1947 waarschuwde de toenmalige Amerikaanse president Truman dat de veiligheid van de Verenigde Staten (VS) in het geding was. Het communisme moest bestreden worden om een wereldwijde catastrofe te voorkomen.¹ Zijn boodschap bleef niet onbeantwoord. Nog datzelfde jaar werd een centrale onafhankelijke inlichtingendienst opgericht: de *Central Intelligence Agency* (CIA). Na zijn oprichting behaalde de CIA succes na succes. Het was een organisatie die tot de verbeelding sprak. Door het 'succesvol' afzetten van de Iraanse premier Mohammad Mossadegh en de democratisch gekozen premier van Guatemala, Jacob Arbenz, genereerde de dienst wereldwijde bekendheid. Eind jaren vijftig leek aan de zegetocht een einde te zijn gekomen. Vrijwel elke geheime operatie mislukte of lekte uit. De vraag is wat daar de oorzaak van was. Vond er een omslag plaats in de uitvoering van geheime operaties? Dit artikel laat aan de hand van twee geheime operaties zien dat de CIA fouten maakte en vergat te reflecteren, wat uiteindelijk leidde tot het beruchte fiasco in de Varkensbaai.

Om het vermoedelijke omslagpunt in kaart te brengen zijn vier geheime operaties nader bestudeerd, respectievelijk Iran (TPAJAX, 1953); Guatemala (PB-SUCCESS, 1954); Indonesië (HAIK,

1958) en Cuba (ZAPATA, 1961). Dit artikel concentreert zich op de operaties in Guatemala en Cuba. Bij de eerste drie operaties speelde de Amerikaanse president Dwight

D. Eisenhower een *Na zijn oprichting behaalde de CIA succes na succes; het was een organisatie die tot de verbeelding sprak*

centrale rol. Nog voor zijn aftreden begin 1961 gaf hij de CIA toestemming om geheime operaties tegen het regime van Fidel Castro in Cuba te ondernemen. Het hoofd van de CIA en tevens de inlichtingenadviseur van de president en de Nationale Veiligheidsraad (*National Security Council* – NSC), Allen Dulles, was tijdens alle vier de operaties in functie en was ervan overtuigd dat het communisme bestreden moest worden door middel van geheime operaties: "There have been instances where we have taken the initiative, where we have turned back the Communist, and there should be more."² Om dit te bewerkstelligen

1 Tim Weiner, *Legacy of Ashes. The history of the CIA* (New York 2007) 22.

2 Allen W. Dulles, *The craft of intelligence. America's legendary spy master on the fundamentals of intelligence gathering for a free world* (Guilford 2006) 37; Weiner, *Legacy of Ashes*, 63; Dulles, *The craft of intelligence*, 231.

volgde de CIA volgens historicus Mark Lowenthal een vertrouwd patroon, namelijk het afzetten, of het proberen af te zetten van een regering die als vijand van de Amerikaanse belangen werd gezien. Een dergelijke regering diende te worden vervangen door een naar Amerikaanse maatstaven meer vriendelijke regering; de zogenaamde *regime change*.³

Dat gebeurde vaak door middel van geheime operaties. Een geheime operatie is een methode voor het beïnvloeden van gedragingen en omstandigheden, zonder dat dit herleid kan worden tot de opdrachtgever. Daarbij is geheimhouding essentieel.⁴ Het probleem van geheime operaties is dat ze het Westfaalse soevereiniteitsbeginsel schenden: het niet inmengen in de binnenlandse zaken van een land. Het is daarom van belang dat de mogelijkheid tot ontkenning ten allen tijde gewaarborgd (*plausible deniability*) kan worden. Die mogelijkheid is sterk afhankelijk van de omvang van de operatie. Hoe groter en agressiever de operatie, des te moeilijker de *plausible deniability* te waarborgen valt.⁵

---

3 Mark M. Lowenthal, *U.S. Intelligence, Evolution and anatomy* (Westport 1992) 26.

4 Abram N. Shulsky en Gary J. Schmitt, *Silent Warfare. Understanding the World of Intelligence* (Washington 2002) 75.

5 Mark M. Lowenthal, *Intelligence. From secrets to policy* (Los Angeles 2012) 188-

GUATEMALA: OPERATIE PBSUCCESS

In 1953 voerde de CIA een succesvolle staatsgreep uit in Iran. Operatie TPAJAX slaagde erin om president Mossadegh af te zetten ten gunste van de meer Amerikaans gezinde Sjah van Iran. Na onderzoek is het de vraag in hoeverre het succes daadwerkelijk te danken viel aan de CIA. Het uiteindelijke afzetten kwam voornamelijk door de protesten van de Iraanse bevolking. Bewijs dat de CIA hierachter zat door de opstandelingen te betalen is tot op heden niet geleverd. Desalniettemin leidde de omverwerping van Mossadegh tot een grenzeloos vertrouwen in de CIA. Geheime operaties werden door Amerikaanse beleidsmakers gezien als uiterst lucratief politiekmiddel, zo ook in Guatemala.

In maart 1951 werd daar de progressieve nationalist Jacobo Arbenz Guzmán verkozen tot president. Arbenz streefde naar een economisch onafhankelijk en welvarend Guatemala. Hij kondigde daarvoor een agrarische hervormingswet aan die de regering de bevoegdheid gaf om al het ongecultiveerde land van grote plantages te onteigenen en te verdelen onder landloze boeren. Gedupeerden werden door de regering deels gecompenseerd op basis van de waarde van het afgenomen land. Om belasting te ontduiken hadden veel grootgrond-

bezitters echter jarenlang structureel te lage grondwaardes doorgegeven, waardoor zij een te lage compensatie ontvingen. Dat overkwam ook de grootste grondbezitter van Guatemala: het Amerikaanse *United Fruit Company* (UFCO).⁶ UFCO eiste net als andere grootgrondbezitters een hogere vergoeding, maar de kans daarop was klein. Omdat het bedrijf al langer voor haar positie in Guatemala vreesde, had zij sinds 1950 lobbyisten in dienst om Amerikaanse beleidsmakers te beïnvloeden. Die lobbyisten werden nu aangewend om de regering te overtuigen dat Guatemala onder Arbenz naar het communisme afgleed.⁷ Ondanks

Geheime operaties werden door Amerikaanse beleidsmakers gezien als uiterst lucratief politiek middel

dat er geen enkel bewijs was voor militaire, economische of diplomatieke relaties met de Sovjet-Unie, waren Amerikaanse leiders al snel overtuigd van het communistische gevaar.⁸ Toen de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken John Foster Dulles (de broer van CIA-topman Allen Dulles) in 1954 met een officiële aanklacht kwam, ging het snel. Hij eiste vijftien miljoen dollar voor het geconfisqueerde land van UFCO. Dat weigerde Arbenz. Guatemala had simpelweg het geld niet. Daarnaast weigerde hij dat de zaak voor het internationaal Hof van Arbitrage in Den Haag zou komen.⁹ Dit maakte de weg vrij voor actie.

Er werd besloten om krachtig in te grijpen. Een Guatemalteekse versie van de operatie in Iran (TPAJAX) werd ontworpen, voorzien van de veelzeggende codenaam PBSUCCESS. Doel van PBSUCCESS was het diplomatiek, militair en economisch isoleren van Guatemala. Dit moest gebeuren door nauwe samenwerking tussen Buiten-

6 Richard H. Immerman, *The CIA in Guatemala. The foreign policy of intervention* (Austin 1982) 66; Stephen Schlesinger en Stephen Kinzer, *Bitter Fruit. The story of the American coup in Guatemala* (Cambridge 1999) 38, 49-55; John Prados, *Safe for democracy. The secret wars of the CIA* (Chicago 2006) 109.

7 Schlesinger en Kinzer, *Bitter Fruit*, 77; Rhodi Jeffreys-Jones, *The CIA and Ameri-*

can democracy (New York 1989) 91; Piero Gleijeses, *Scattered hope. The Guatemalan revolution and the United States, 1944-1954* (Princeton 1991) 361.

8 Kinzer, *Overthrow*, 136, 147 en 197.

9 Gregory F. Treverton, *Covert action. The CIA and the limits of intervention in the postwar world* (New York 1988), 53 en 54; John Ranelagh, *The Agency. The rise and decline of the CIA* (New York 1986), 265.

landse Zaken en Defensie. Het was een regeringsbrede operatie, geleid door de CIA. Een rebellenleger van circa 300 huurlingen en ballingen zou Guatemala vanuit Nicaragua binnenvallen met luchtsteun van de VS. Daarnaast werd een propagandacampagne opgezet die valse rapporten over volksonrusten en militaire rebellie verspreidde.¹⁰ Op 18 juni 1954 begon de operatie. Arbenz besloot opvallend genoeg niet op te treden. Hij hoopte dat de invasie diplomatiek kon worden opgelost en deed daarom een beroep op de VN Veiligheidsraad. Hij vroeg de raad direct samen te komen om de invasie te veroordelen en een onderzoeksteam naar Guatemala te sturen, maar Amerika wist dit te voorkomen. Daarnaast was de Guatemalteekse legerleiding ervan overtuigd dat de Amerikaanse invasie uitsluitend gericht was op Arbenz en zijn communistische vrienden. Zonder een loyaal leger was Arbenz nergens. Een week na aanvang van de invasie

---

10 Cullather, *Secret history*, 7, 40-44, 48, 76 en 77; Prados, *Presidents' secret wars*, 101; Lowenthal, *Intelligence*, 21; Kinzer, *Overthrow*, 136 en 141; Schlesinger en Kinzer, *Bitter Fruit*, 111; Gerald K. Haines, *CIA and Guatemala assassination proposals 1952-1954* (1995); Freedom of Information Act Electronic Reading Room [vanaf nu FOIA] en Richard H. Immerman, *The CIA in Guatemala. The foreign policy of intervention* (Austin 1982) 141, 143 en 159.

ontving hij een ultimatum van het front: hij moest aftreden, anders zou het leger hem afzetten. Op 27 juni werd een Brits schip, met enkel koffie en katoen aan boord, gebombardeerd. Het psychologische effect op het leger was zo groot, dat het nu zelfs een coup overwoog. Arbenz restte slechts één ding. Nog diezelfde dag maakte hij zijn aftreden bekend en vroeg hij politiek asiel aan bij de Mexicaanse ambassade.¹¹

Met het aftreden van Arbenz leek operatie PBSUCCESS zijn naam eer aan te doen. Het communisme was buitenspel gezet en de UFCO had meer vrijheden dan voorheen. De operatie liet zien dat het succes in Iran niet op zichzelf stond. Bovendien was de operatie een succes van de hele regering. De reputatie van de CIA steeg tot grote hoogte. Het vertrouwen in geheime operaties als middel in de strijd tegen het communisme was onbegrensd. In de euforie werd echter vergeten dat beide operaties meermaals dreigden te mislukken; gemaakte fouten werden niet geanalyseerd. De omstandigheden voor het ondernemen van een operatie waren slechter dan in Iran. Zo had Guatemala in tegenstelling tot Iran een stabiele regering en was het onzeker aan

---

11 Cullather, *Secret history*, 97; Kinzer, *Overthrow*, 142-145; Prados, *Presidents' secret wars*, 105 en 106, *Safe for democracy*, 121; Schlesinger en Kinzer, *Bitter Fruit*, 181, 182, 189 en 194.

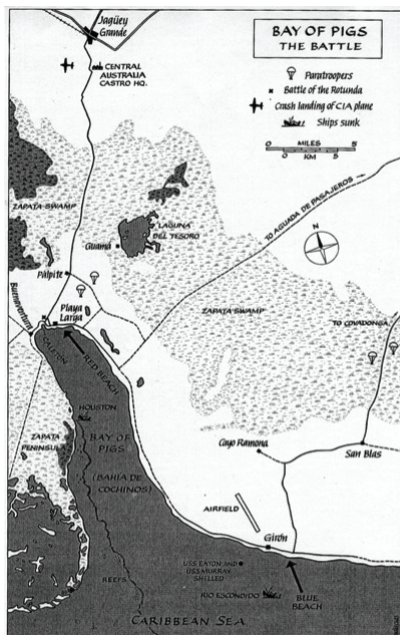
welke kant het leger stond. Kim Roosevelt, de leider van operatie TPAJAX, zag niet in hoe de coup kans van slagen had en weigerde mee te werken. Daarbij bleek de VS op de lange termijn niet in staat om de regeringen te controleren die zij installeerde. Hele gebieden vervielen in een periode van instabiliteit.¹²

CUBA: OPERATIE ZAPATA

Geheime operaties werden dankzij TPAJAX en PBSUCCESS als lucratief middel beschouwd. De operatie was het recept; propaganda, het opbouwen van een oppositie en het eventueel ondersteunen van paramilitaire interventie, waren de daarvoor benodigde ingrediënten. Toen de anti-Amerikaanse socialist Fidel Castro op 1 januari 1959 dictator van Cuba werd, lonkte ook daar het gebruik van een geheime operatie. Volgens de CIA was Castro een bondgenoot van de Sovjet-Unie – een pion van het communisme. Een land vatbaar voor het communisme, zo dicht bij huis, kon niet geaccepteerd worden.¹³ Toen Castro ook nog eens guerrillatroepen naar omliggende landen stuurde, was de maat vol.

12 CIA, Scott A. Koch, *Zendeabad Shah!* (Washington 1998), [National Security Archive] 80 en 81; Weiner, *Legacy of Ashes*, 93; Cullather, *Secret history*, 47 en 89.

13 Michael Warner, *Lessons Unlearned. The CIA's internal probe of the Bay of Pigs affair* [CIA, Centre for the Study of Intelligence].

De Varkensbaai werd omgeven door moerassen

Op 16 maart 1960 werd *A program of Covert Action against the Castro Regime* gepresenteerd. Opvallend is dat er tegelijkertijd een *National Intelligence Estimate* werd opgesteld waarin te lezen was dat Castro niet onder communistische controle stond.¹⁴ Richard M. Bissell, de *Deputy Director of Plans* (DDP), de baas van alle geheime operaties, ontwierp het plan. Hij baseerde zich daarvoor op PBSUCCESS. Ten

14 *Official history of the Bay of Pigs release* [FOIA] 74 en *U.S. Department of State, Cuba*, aldaar Nr. 485, Christian A. Herter, 'Memorandum from the Secretary of State to the President' (17 maart 1960), [FRUS], 860.

grondslag aan het plan lag de veronderstelling dat een sterke guerrillabeweging zou ontstaan in Cuba. Er werd een stappenplan opgesteld waarbij de eerste stap het creëren van een verzetsbeweging buiten Cuba inhield. Stap twee was het opzetten van een sterke propaganda-campagne om de Cubaanse bevolking aan de kant van de oppositie te krijgen en stap drie was een paramilitaire operatie. Er werden Cubaanse ballingen in Guatemala getraind om Cuba in Trinidad binnen te vallen. Bij de inval konden zij op luchtsteun rekenen. Bissell kreeg tevens toestemming om een speciale eenheid op te richten voor de omverwerping van Castro: de westelijke halfronddivisie 4 (*Branch 4 of the Western Hemisphere Division*, WH-4).¹⁵

Vanwege naderende Amerikaanse verkiezingen raadde vicepresident Nixon president Eisenhower aan om te wachten met ingrijpen tot na de verkiezingen.¹⁶ De operatie was echter zo

groot dat deze uitlekte. Op 10 januari 1961 publiceerde *The New York Times* een uitgebreid artikel over de operatie. De regering-Eisenhower negeerde het artikel en 'continued to deny the undeniable', aldus historicus Howard Jones.¹⁷ Maar het verrassingseffect was weg en Castro breidde zijn leger en inlichtingendiensten gestaag uit.

Toen John F. Kennedy op 20 januari 1961 Eisenhower opvolgde als president, kwam hij in aanraking met een CIA dat het toppunt van zijn macht en geloofwaardigheid had bereikt. Ondanks het feit dat de operatie was uitgelekt, werd deze niet afgelast. In plaats daarvan werd het plan aangepast. De landingszone werd ruim honderd kilometer verplaatst, van Trinidad naar de Varkensbaai, dat werd omgeven door moerassen.¹⁸ Het advies van Kermit Roosevelt dat een geheime operatie aan de lokale condities in het desbetreffende land moesten worden aangepast werd daarbij in de wind geslagen. De beoogde invasiegroep moest een bruggenhoofd vestigen en deze zo lang mogelijk zien te behouden. Er zou dan vanzelf een spontane opstand ontstaan. Het was de CIA echter niet gelukt om een grote groep op te zetten tegen Castro. Bissell

---

15 Weiner, *Legacy of Ashes*, 96, Prados, *Presidents' secret wars*, 178 en 183; Piero Gleijeses, 'Ships in the night. The CIA, the White House and the Bay of Pigs', *Journal of Latin American Studies*, vol 27, nr. 1 (1995) 1-42, aldaar 4 en 5, Jeffreys-Jones, *The CIA and American democracy*, 121, *Official history of the Bay of Pigs' release*, [FOIA], 74 en Stephen E. Ambrose, *Ike's Spies. Eisenhower and the espionage establishment* (Mississippi 1999), 309-311.

16 Weiner, *Legacy of Ashes*, 164.

---

17 Howard Jones, *The Bay of Pigs* (Oxford 2008), 43.

18 Weiner, *Legacy of Ashes*, 173; Jones, *The Bay of Pigs*, 83; Ranelagh, *The Agency*, 370 en 371.

Fidel Castro tijdens de Amerikaanse operatie in de Varkensbaai

vergat dit bovendien aan Kennedy te vertellen, die ook nog eens veel minder ervaring had met militaire operaties dan Eisenhower, die tijdens de Tweede Wereldoorlog de invasie in Normandië had geleid. Kennedy had geen flauw idee wat er nodig was om een operatie te doen slagen, maar nam juist daarom de operatie extra serieus.¹⁹ Hij achtte het plan te spectaculair en zocht naar alternatieven voor een grootschalige invasie. Infiltratie kon Amerikaanse betrokkenheid misschien wel beter verbergen, maar een invasie bood een grotere kans op succes. Dat ging echter ten koste van *plausible deniability*. Het uiteinde-

lijke resultaat, operatie ZAPATA, werd een compromis: een 'geheime' nachtlanding. Verrassing en snelheid waren daarbij cruciaal.²⁰

De Joint Chiefs of Staff (een militair adviesorgaan) zag liever een infiltratie in Trinidad dan een invasie in de Varkensbaai. Zij had echter niets in te brengen, waardoor de president in het ongewisse verkeerde. Het project liep uit de hand. Maar ondanks dat verschillende betrokkenen hun twijfels uitten en Bissell ervan poogden te overtuigen de landing te annuleren, verzekerde deze de president juist dat de operatie zou slagen. Het ergste dat er volgens hem kon

19 Ranelagh, *The Agency*, 363 en 364.

20 Jones, *The Bay of Pigs*, 62.

gebeuren was dat de rebellen al op het strand in conflict kwamen met het leger van Castro, en de bergen (Escambray's) bij Trinidad in moesten vluchten, vanwaar zij dan een guerrillastrijd konden voeren.²¹

Operatie ZAPATA werd uitgevoerd. Twee dagen (D-2) voor de beoogde invasie op 17 april (D-Day) werd Castro's luchtmacht verwoest. Althans, de helft. De VS had te weinig vliegtuigen ingezet. Kennedy's onzekerheid maakte hem extreem voorzichtig. Het bleek een cruciale fout. Castro was nu gewaar-schuw. De circa 1500 man tellende brigade stuitte 17 april vrijwel direct op Castro's strijdkrachten: een zesduizend man groot leger dat over tanks en artillerie beschikte.²² Doordat Kennedy in zijn voorzichtigheid Amerikaanse luchtsteun tegenhield, had de operatie geen schijn van kans. Binnen drie dagen was de brigade verslagen. Erger nog was dat de betrokkenheid van de CIA bekend werd door uitgelekte foto's van de door de VS gebruikte vliegtuigen.

21 *The Taylor Committee Investigation of the Bay of Pigs* (9 november 1984), [FOIA] 53 en 67, Jones, *The Bay of Pigs*, 50, James G. Blight en Peter Kornbluh (ed.), *Politics of illusion. The Bay of Pigs invasion reexamined* (Boulder 1999), xiv, xv en 166 en Weiner, *Legacy of Ashes*, 173

22 Prados, *Safe for democracy*, 250 en Weiner, *Legacy of Ashes*, 164 en 174.

De vliegtuigen waren identiek aan die van Cuba, maar hadden geen plastic neuzen zoals Castro's B-26s.²³ Het was een schande. De CIA ging ervan uit dat Kennedy er alles aan zou doen om de operatie te redden, net zoals Eisenhower gedaan zou hebben. De dienst vergistte zich: Kennedy wilde er zijn vingers niet aan branden.²⁴

I n s c h a t -
t i n g s f o u t e n ,
miscommunicatie
en foute veron-
derstellingen, alles
ging mis. Betrok-
kenen hadden last
van hoogmoed,
deden slecht
vooronderzoek
en namen het
operatieplan van

PBSUCCESS klakkeloos over. Ze pas-
ten het plan niet aan op de omgeving,
de operatie werd slecht gecoördineerd
en Castro werd onderschat. Door het
halveren van luchtsteun op D-2 en het

23 Prados, *Presidents' secret wars*, 202.

24 Amaury Murgado, *The Bay of Pigs invasion. A case study in foreign policy deci-
sion-making* (Orlando 2003) 81 en Blight
en Kornbluh (ed.), *Politics of illusion*, 65.

*De brigade
stuitte vrijwel
direct op
Castro's
strijdkrachten:
een zesduizend
man
groot leger
dat over tanks
en artillerie
beschikte*

geheel afgelasten van luchtbombardementen op D – Day had de operatie geen kans van slagen. Er vond te weinig communicatie plaats tussen de betrokkenen en Kennedy, waardoor zij elkaar niet begrepen, al dachten zij vaak van

wel. Kennedy dacht een stille nachtlanding te hebben goedgekeurd; dat er een spontane opstand zou komen; dat de ballingen geen steun van de VS verwachtten; en dat vanwege het groeiende Cubaanse leger de operatie zo snel mogelijk diende te worden uitgevoerd.²⁵ Hij wist niet beter.

ZAPATA viel buiten de bevoegdheden en capaciteiten van de CIA. De

verantwoordelijkheid had aan het ministerie van Defensie overgedragen moeten worden. De operatie bleek te groot: Amerikaanse betrokkenheid kon simpelweg niet geheim blijven, of de operatie nu zou slagen of niet. Het spreekt van een grote mate aan naïvi-

teit van de betrokkenen dat zij in de veronderstelling leefden dat de operatie geheim kon blijven. Het meest opzienbarende was dat WH-4 zelf in november 1960 al niet meer geloofde dat de operatie kans van slagen had, mits het geen ‘open’ invasie zou worden, gesteund door het Amerikaanse leger:

‘Our [CIA’s] second concept (1500-3000 man force to secure a beach with airstrip) is also now seen to be unachievable, except as a joint Agency/DOD action. Our Guatemala experience demonstrates we cannot staff nor otherwise timely create the base and lift needed.’²⁶

CONCLUSIE

Hoewel wordt gesproken over de te loorgang van de CIA, die in gang werd gezet tijdens de overdracht van Eisenhower op Kennedy, laat het bovenstaande zien dat een omslagpunt niet zo evident is. Juist een samenloop van omstandigheden heeft ervoor gezorgd dat de CIA zijn onschendbaarheid verloor. Succesvolle operaties konden niet zomaar herhaald worden. Andere omstandigheden vroegen om andere maatregelen. Zoals Allen Dulles het stelde: ‘We gingen teveel van het positieve uit en

25 Jones, *The Bay of Pigs*, 127 en Blight en Kornbluh (eds), *Politics of illusion*, 13 en 15.

26 *Official history of the Bay of Pig’s release*, [FOIA] 149.

vergeten met de rest rekening te houden'.²⁷ Dit bleek al bij eerdere operaties, maar tijdens het Varkensbaai-incident kwam het allemaal samen. Men ging uitermate naïef te werk: Hoe kon men vergeten dat er in een moeras niet stand te houden viel, dat opstandelingen zich niet bij de invasie konden aansluiten, de bergen om naar toe te vluchten te ver weg lagen en het leger van Castro veel sterker was? Samengevat: Hoe kon men vergeten dat een invasie in de Varkensbaai geen kans van slagen had?

Het antwoord is een combinatie van arrogantie en gemakzucht. Er bestonden geen duidelijke richtlijnen voor operaties, waardoor voorgaande operaties simpelweg gekopieerd werden. Lokale omstandigheden werden niet in beschouwing genomen. Daarnaast was de rol van betrokken beleidsmakers cruciaal. Mossadegh, Soekarno, Arbenz en Castro waren geen communisten, maar ze faalden naar Amerikaanse maatstaven. Beleidsmakers in de VS leken te vergeten dat een andere cultuur een andere politieke richting nodig had. Socialisten en nationalistten waren in Amerikaanse ogen net zo rood als communisten en ook zij konden niet getolereerd worden. Door de successen van eerdere operaties groeide het vertrouwen in eigen kunnen, maar dat vertrouwen sloeg om in arrogantie en

grootheidswaan.²⁸ Het fiasco in de Varkensbaai valt dus niet te wijten aan de onervarenheid van Kennedy. Het was een proces dat reeds onder Eisenhowers presidentschap werd ingezet.<<

Maartje de Wit (25) studeerde Media, Informatie en Communicatie aan de Hogeschool van Amsterdam en Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, daarna volgde ze de master *Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief* in Utrecht. Het hier gepresenteerde artikel is een ingekorte versie van de scriptie waarin het omslagpunt binnen de uitvoering van geheime operaties door de CIA werd onderzocht door uitgebreid in te gaan op vier casussen, waarvan er hier twee aan bod zijn gekomen.

27 Dulles, *The craft of intelligence*, 164.

28 Dat gebeurt wel vaker, zie bijvoorbeeld Jeffreys-Jones, *The CIA and American democracy*, 118.

Rode Aarde

Hoe een Surinaamse studentenvereniging in Nederland Desi Bouterse bleef steunen

MARCELLA KLINKER

Toen Desi Bouterse in februari 1980 de macht greep in Suriname toonden de vele Surinaamse studentenverenigingen in Nederland zich niet onberoerd. De enige vereniging die Bouterse ook na de Decembermoorden bleef steunen was het Wageningse Redi Doti, waar boeken van Marx en Lenin de planken sierden. Marcella Klinker gebruikte, bij gebrek aan geschreven bronnen, *oral history* en interviewde twee alumni over de veranderende cultuur binnen de vereniging. ‘Er hoefde geen discussie meer gevoerd te worden.’

In april 2012 werd in Suriname de omstreden amnestiewet aangenomen, waardoor alle verdachten van de Dembermoorden vrijuit gingen. De wet kwam Suriname op een golf van kritiek uit binnen- en buitenland te staan; nieuwsitems op het journaal toonden woedende Surinaamse Nederlanders. De verhoudingen tussen Suriname en het koloniale moederland kwamen op scherp te staan. Toch zat hier ook een positieve kant aan. In de media en de academische wereld ontstond een hernieuwde interesse voor de banden tussen de Surinaamse gemeenschap in Nederland en haar thuisland. Wat vonden de Surinamers in Nederland van de Surinaamse politiek? Hoe betrokken waren zij eigenlijk?

Diezelfde vragen stelden historici en sociologen zich in de periode voor de Surinaamse onafhankelijkheid in 1975. Voornamelijk door Nederlandse historici is al onderzoek verricht naar de overzeese politieke betrokkenheid van Surinamers in Nederland in die tijd. De periode vanaf de staatsgreep van Bouterse in 1980 tot 2012 is wat dit betreft echter nog vrijwel onbeschreven. Dat is zonde, want vooral de jaren tachtig zijn in dit opzicht zeer interessant. Een groep die in die periode zeer betrokken was bij de situatie in het thuisland was die van de Surinaamse studenten. Verenigd in studentenverenigingen door heel Nederland discussieerden zij over welke koers Suriname na de

onafhankelijkheid moest gaan varen om daadwerkelijk een sterke zelfstandige staat te worden. Wat dachten zij, hoogopgeleide en geëngageerde jongeren, van het pad dat Bouterse koos en de schimmige zijweggetjes die hij later insloeg? Ook in deze groep viel hem voornamelijk afkeuring ten deel. Hierop was één duidelijke uitzondering: de radicaal linkse studentenvereniging Redi Doti uit Wageningen. De leden van Redi Doti waren extremer in hun politieke denkbeelden dan de meeste andere Surinaamse studenten en hielden er dan ook andere ideeën op na over de machtsgreep en het beleid van Bouterse. Waarom bleven zij hem steunen, zelfs na de duidelijke schendingen van mensenrechten die in zijn naam werden gepleegd? Hoe konden zij dat voor zichzelf verantwoorden? En hoe uitte die steun zich in de praktijk?

VERENIGD IN DEN VREEMDE

Het is relatief gemakkelijk uit traditionele bronnen een beeld te destilleren van de Surinaamse studentengemeenschap in Nederland vóór de onafhankelijkheid van Suriname. Al meer dan 150 jaar is het gebruikelijk dat vooraanstaande Surinaamse families hun kroost naar Europa sturen om hier hun verdere studie te voltooien. Nederland was en is een favoriete bestemming. Aangezien de Surinaamse burgers voor de Surinaamse onafhankelijkheid van 1975

het Nederlands staatsburgerschap bezaten, was migreren relatief gemakkelijk. Het volgen van een universitaire studie in Nederland was in eerste instantie noodzakelijk wegens gebrek aan dergelijk hoger onderwijs in Suriname, maar zelfs na de oprichting van de Anton de Kom Universiteit in Paramaribo in 1968 trok een groot deel van de jonge Surinaamse elite voor tal van vakken naar Nederland. Een Europese opleiding stond gelijk aan een hogere status.¹

In Nederland richtten de studenten al snel Surinaamse studentenverenigingen op. Uit het enige beschikbare onderzoek naar Surinaamse studenten in Nederland, dat stamt uit de jaren zestig, komt het beeld naar voren dat de Surinaamse studenten in Nederland over het algemeen politiek betrokken waren.² De verenigingen waren in eerste instantie opgericht om eenzaamheid onder naar Nederland geëmigreerde studenten te voorkomen en hen gezelligheid en contact met landgenoten te bieden, maar de organisaties probeerden ook de Surinaamse culturele en politieke identiteit in stand te houden en verder vorm te geven. Concreet

1 Frank Bovenkerk, 'De vlucht. Migratie in de jaren zeventig' in: Glenn Willemsen (ed.), *Suriname. De schele onafhankelijkheid* (Utrecht 1983) 152 – 181, 152 – 159.

2 Betty Nelly Sedoc-Dahlberg, *Surinaamse studenten in Nederland. Een onderzoek rond de problematiek van de toekomstige intellectuele kadervorming in Suriname* (Amsterdam 1971) 122 – 123.

werd dit bewerkstelligd door veel discussieavonden, excursies en lezingen over onafhankelijkheid, de Surinaamse politiek en de rol van de Nederlandse Surinaamse gemeenschap hierin te organiseren. Belangrijk om op te merken is dat de verenigingen, die verspreid waren over de verschillende studentensteden, geen eenduidige politieke kleur hadden. De ideeën over hoe de ideale Surinaamse maatschappij eruit zou moeten zien, liepen uiteen.³ Zoals de meeste overgekomen Surinamers waren de studenten het erover eens dat in hun thuisland structurele sociale hervormingen nodig waren om de gewenste ideale maatschappij te realiseren. Binnen de verenigingen waren de precieze kenmerken van deze ideale maatschappij onderwerp van discussie; de manier waarop en de middelen waarmee deze gevormd moest worden ook.

VERANDERING DOOR REVOLUTIE

De situatie bij de Surinaamse studentenvereniging Redi Doti, wat 'Rode Aarde' betekent, vormde hier een duidelijke uitzondering op: de discussieavonden werden een stuk serieuzer genomen dan bij de gemiddelde Surinaamse studentenvereniging. Er werden zogeheten *Vormingsactiviteiten* georganiseerd, die voor ieder lid toegankelijk

3 Sedoc-Dahlberg, *Surinaamse studenten in Nederland*, 122 – 123.

*Het doel van
de discussies
was 'de weg'
te vinden die
Suriname
zou moeten
volgen om
een on-
afhankelijke
staat te
worden*

waren. Hierbij moet gedacht worden aan filmavonden en lezingen, vaak

met een thema dat aan ontwikkelingshulp of landbouw raakte – veel van de leden studeerden aan de Landbouwhogeschool. Echt politiek betrokken en geïnteresseerde leden konden terecht bij de Studie-of Discussiekring, vaak kortweg 'de Kring' genoemd. De Kring en de Vormingscommissie, die de Vormingsactiviteiten organiseerde, vielen onder de noemer 'Vormingsorganen', die belast waren met 'studie en analiese van de problematiek van het Surinaamse volk en de internationale samenleving.' Elk lid werd geacht zitting te nemen in een vormingsorgaan.⁴

In de jaren zeventig had Redi Doti ongeveer veertig leden. Het aantal deelnemers aan de Kring schommelde rond

---

⁴ GAW, Archief Redi Doti, map 1, (Concept)statuten en huishoudelijk reglement en een overzicht van de taken van het bestuur en de verschillende commissies, met bijlagen, 1976 en z.d., Huishoudelijk Reglement 27 september 1976.

de acht. Op de Kringbijeenkomsten werd gediscussieerd over politieke theorieën, geschiedenis en economie, met als doel 'de weg' te vinden die Suriname zou moeten volgen om een zelfstandige, onafhankelijke en ontwikkelde staat te worden. Voor iedere bijeenkomst werden de leden geacht zich voor te bereiden en literatuur te lezen over onderwerpen als imperialisme, marxistische economie, onafhankelijkheidsstrijd, kolonialisme en ontwikkelingshulp.⁵ In de bibliotheek van de vereniging stonden werken van auteurs als Engels, Marx, Lenin, Mao en Brezjnev op de planken.

In de politieke visie van de Kring werden de pijlen zowel op het koloniale moederland Nederland als op Suriname zelf gericht. Suriname was, zo werd gesteld, altijd afhankelijk geweest van westerse mogendheden, met name van Nederland.⁶ Het land was ook na de officiële onafhankelijkheid nog blijven leunen op Nederlandse ontwikkelingsgelden die in principe gebonden hulp waren: ze moesten besteed worden aan

---

⁵ GAW, Archief Redi Doti, map 2, Notulen algemene ledenvergaderingen etc. 1969/82, Jaarverslag periode 1980/81 van de Sur.Ver. Redi Doti.

⁶ Redi Doti (ed.), 'Het ontwikkelingsbeleid dat in Suriname wordt gevoerd en de ontwikkelingshulp 1950 – 1980', in: *Suriname in revolutie. 1. Van Urgentie-programma naar een nieuw ontwikkelingsbeleid in Suriname. 2. Progressieven in Suriname en Nederland: hun taak en rol in de Surinaamse Revolutie* (Wageningen 1982) 3-6, 3.

projecten waar enkele Nederlandse bedrijven belang bij hadden. Hierdoor werd Suriname alleen maar afhankelijk van de voormalige kolonisator en nam het initiatief vanuit de Surinaamse politiek en het bedrijfsleven af.⁷ Controle vanuit Surinaamse hoek was amper aanwezig: veel politici waren 'commissaris, adviseur of in ieder geval openlijk pleitbezorger' voor ten minste één van de grote buitenlandse bedrijven, aldus Redi Doti.⁸ Ontwikkelingshulp stond de ontwikkeling van Suriname juist in de weg.

De discussies over de ontwikkeling van Suriname werden sterk beïnvloed door de prominente plek die de Progressieve Arbeiders en Landbouwers Unie (PALU) in de vereniging innam. Hoe sterk de Nederlandse tak van deze partij (die al snel gevormd werd na haar oprichting in 1973) en Redi Doti vervlochten waren is onduidelijk. Uit een interview met Guinny Kustner, oud-voorzitter van Redi Doti, blijkt dat de vereniging samenviel met de politieke partij. Dit wordt echter door Clenn Klinker, een andere alumnus van de vereniging, genuanceerd: de bestuursleden en de meeste Kringleden waren lid, maar zeker niet de gehele vereniging. Hoe dan ook, het gedachtegoed van de PALU was van grote invloed op

de leden van Redi Doti. De PALU was ervan overtuigd dat verandering alleen door middel van een revolutie mogelijk was en deze revolutie moest, zoals het communisme ook voorstelde, vanaf onderop komen. De arbeiders en boeren moesten dus gemobiliseerd worden. Relevant is dat de PALU geweld bij een revolutie niet afzwoer: wat moest, dat moest, en als dat de enige manier was om een verandering teweeg te brengen, dan was geweld geoorloofd.

SURINAME IN BEROERING

Ook Desi Bouterse schuwde geweld als middel niet. Uit ontevredenheid over de gang van zaken in de eerste twee regeringen van onafhankelijk Suriname leidde hij in de nacht van 24 op 25 februari 1980 samen met sergeant Roy Horb en veertien andere militairen een staatsgreep die bekend zou worden als de 'Sergeantencoup'. Horb en Bouterse richtten de Nationale Militaire Raad (NMR) op. De zittende regering werd beschuldigd van corruptie en afgezet, terwijl politici en adviseurs van de regering werden gevangengezet. Veel, zo niet de meeste, Surinamers waren de militairen welwillend gezind. Dat het parlement niet goed had gefunctioneerd en bovendien in conflict was geweest met de vakbonden droeg zeker bij aan de positieve toon van de publieke opinie.

Al snel ontstond er echter een

---

7 Redi Doti (ed.), 'Het ontwikkelingsbeleid dat in Suriname wordt gevoerd en de ontwikkelingshulp 1950 – 1980', 3- 4.

8 Ibidem, 4.

Spandoek bij een demonstratie in Den Haag na de Decembermoorden in 1982.

machtsstrijd in het leger die in de jaren erna alleen maar zou toenemen. Zowel in de zomer van 1980 als in het voorjaar van 1981 waren er uitbarstingen van protesten, gericht tegen de NMR. De mensen die hieraan hadden meegedaan werden gearresteerd; de leider van de tweede coup werd standrechtelijk geëxecuteerd, wat tot een stroom aan protest uit binnen en buitenland leidde. Gedurende 1981 maakte Bouterse een 'zwaai naar links': onder andere de Progressieve Arbeiders en Landbouwers Unie (PALU) kreeg steeds meer invloed. De zittende premier trad af in februari 1982. In dat jaar werd het tevens steeds duidelijker dat Bouterse niet van plan was een meer democratische koers te gaan varen. De steun aan het militaire regime nam onder de bevolking dan ook langzaam af. Op 8 december 1982 werden zestien tegenstanders van het regime naar Fort Zeelandia gebracht, 'verhoord', mishandeld en op één na

allemaal doodgeschoten. De officiële verklaring vanuit de regering was dat er een staatsgreep op handen was en dat de militairen hadden ingegrepen 'om erger te voorkomen'. Bekend is ook de verklaring van het regime dat de gevangenen hadden geprobeerd te vluchten en daarom werden beschoten.

Als reactie op deze Decembermoorden schortte de Nederlandse regering de betaling van de ontwikkelingshulp op. De Surinaamse economie kwam hierdoor in een neerwaartse spiraal terecht. Hoewel Bouterse de weg van de democratisering vervolgens in leek te slaan, in de hoop zo de Nederlandse gelden weer aan te trekken, bleven de belangrijkste ministeries, het leger en de politie in zijn handen.

Over het algemeen stond de Surinaamse gemeenschap in Nederland afkeurend tegenover het bewind van Bouterse.⁹ Dat leidde echter niet tot

---

9 René de Groot, *Drie miljard verwij-*

grootschalige en bestendige actie tegen de Surinaamse of de Nederlandse regering. Het is mogelijk dat de noodzaak daartoe niet sterk gevoeld werd: de Nederlandse regering had al kort na de staatsgreep in 1980 laten weten de gebeurtenissen af te keuren en had ook de ontwikkelingshulp stopgezet. Er werden op het Binnenhof een aantal protesten tegen het bewind van Bouterse georganiseerd, in december 1982 en december 1983. Op basis van het beschikbare bronmateriaal is niet vast te stellen of en hoeveel studenten hieraan deelnamen. Het is daarom zeer waarschijnlijk dat de Surinaamse studenten en hun verenigingen Bouterse slechts in stilte afkeurden.

TWEE KAMPEN

De meerderheid van de leden van Redi Doti bleef echter achter de coup van 1980 staan.¹⁰ Het feit dat de PALU in 1983 zitting kreeg in de regering moet daar in belangrijke mate aan hebben bijgedragen; er bleek toen immers dat het uitoefenen van invloed op de Surinaamse politiek daadwerkelijk mogelijk was. Dit gaf de leden van Redi Doti hoop: de PALU had tenslotte een grote Wageningse afdeling. Ze moeten

erop hebben gerekend dat de gewenste veranderingen in het landbouw- en ontwikkelingshulpbeleid nu eindelijk gerealiseerd zouden worden.

Niet alle leden voelden zich echter op hun gemak bij de gewelddadige manier waarop Bouterse de macht had gegrepen. Daar kwam bij dat de Nederlandse afkeuring van de coup op de vereniging afstraalde. 'Er waren mensen die zich niet fijn meer voelden bij de uitstraling van Redi Doti', aldus Kustner.¹¹ Dat gold niet alleen voor Nederlanders: de aanwas van leden nam vanaf 1980 stelselmatig af.¹² Toch duurde het nog tot augustus 1980, een halfjaar na de staatsgreep, dat er twee kampen binnen de vereniging vorm begonnen te krijgen en er daadwerkelijk spanning ontstond.

Nadat zeven progressieven die hadden geprotesteerd tegen de NMR in de zomer van 1980 werden gearresteerd, deed Redi Doti mee aan een actie voor de vrijlating van de gevangenen. Op 30 augustus vertrokken twee afgevaardigden van de vereniging naar Den Haag om daar een petitie aan de Surinaamse ambassade aan te bieden; blijkbaar werd het nemen van politieke gevangenen door sommige Redi Doti-leden als een ontoelaatbare actie gezien. Een grote groep actieve leden deelde die mening echter niet en riep de 'dissiden-

---

ten. Nederland en Suriname 1974 – 1982 (Utrecht 2004) 176.

10 Interview met Guinny Kustner, 17 maart 2014.

---

11 Interview met Guinny Kustner, 17 maart 2014.

12 Interview met Guinny Kustner, 17 maart 2014.

ten' op het matje. Toch organiseerde de anti-Bouterse groep in samenwerking met twee kleine linkse Surinaamse stichtingen op 12 oktober een vervolg op de petitie van 30 augustus: op een manifestatie in Nijmegen kwamen ongeveer tweehonderd mensen af, die van de Surinaamse regering 'vrijlating van de politiek gevangenen, opheffing van de perscensuur, het respecteren van de vakbondsrechten, opheffing van de noodtoestand en behoud van de progressieve verworvenheden van 25 februari 1980' eisten.¹³

De pro-Bouterse groep bleef dominant in de vereniging, en Redi Doti zag zich hierdoor al snel geïsoleerd van andere Surinaamse studentenverenigingen.¹⁴ 'Het was altijd al een felle, linkse groep geweest en daarom geen populaire club. De contacten met andere verenigingen waren altijd al beperkt geweest,' aldus Kustner.¹⁵ Door de houding van Redi Doti ten aanzien van de politieke gebeurtenissen werden die contacten nog schaarser. De Decembermoorden

vormden hier een breekpunt in.

'De PALU heeft heel lang volgehouden dat niet duidelijk was wat er gebeurd was. Er werd verteld dat de slachtoffers hadden geprobeerd te vluchten, zelfs toen duidelijk werd dat ze in het gezicht waren geschoten. Voor veel mensen was dit de grens en de meeste anti-Bouterse leden van Redi Doti zegden hun lidmaatschap op.'¹⁶ Toen ontkenning niet meer te handhaven viel, ging de PALU over op een andere strategie. De moorden

*'We moeten
niet twijfelen
aan de
revolutie-
doeleinden'*

werden niet goed gepraat, maar 'er werd gezegd dat het niet zo ontmoeten had, dat het ook anders had gekund... maar ook dat er in het heetst van de strijd wel eens dit soort dingen gebeuren,' aldus Klinker.¹⁷ Bijzonder was de rol die de PALU, waaraan Redi Doti door de sterke verweving intussen gelijkgesteld kon worden, aan de Nederlandse media toedichtte. 'De houding van de PALU was dat de situatie door Nederland zwaar werd opgeblazen. Nederland was hypocriet bezig: er was een zeer gering aantal mensen gestorven, zeker vergeleken met veel andere landen, soms ook westerse,

13 GAW, Archief Redi Doti, map 2, Notulen algemene ledenvergadering etc. 1969/82, Jaarverslag periode 1980/81 van de Sur. Ver. Redi Doti.

14 Ministerie van Binnenlandse zaken, 'Kwartaaloverzicht binnenlandse veiligheidsdienst. Kwartaal 2 1983' (versie 1983) <http://www.inlichtingendiensten.nl/jaarkwartaalmaand/1983-2.pdf> (17 maart 2014).

15 Interview met Guinny Kustner, 17 maart 2014.

16 Interview met Guinny Kustner, 17 maart 2014.

17 Interview met Clenn Klinker, 11 maart 2014.

Een groep aanhangers van Bouterse op het Binnenhof in 1986.

waar meer mensen dood op de grond liggen en er niets van gezegd wordt.¹⁸ Dit werd gezien als typisch iets van de voormalige koloniale machthebber: elk klein dingetje werd opgeblazen om aan te tonen dat Suriname niet zelfstandig en onafhankelijk kon functioneren.¹⁹ In de daaropvolgende jaren werd binnen Redi Doti regelmatig over de nieuwsverdraaiing van de Nederlandse media gesproken, zowel in Kringvergaderingen als op openbare discussieavonden. De media werden beschuldigd van het tonen van eenzijdige informatie. Helemaal zijn doel missen deed dat niet: ook binnen het pro-Bouterse kamp was er af en toe twijfel over de mensenrechtenschendingen van Bouterse. Dit soort gedachten werd echter snel de kop ingedrukt: 'We moeten niet twijfelen aan de juistheid van de revolutiedoelstellingen'.

Over de inhoud van de revolutie-

doelstellingen en de middelen hiertoe werd inmiddels amper meer gediscussieerd. De tegenstand in de vereniging was feitelijk verdwenen. In februari 1983 gaven vijftien leden aan het niet eens te zijn met de openlijke steun aan Bouterse die het bestuur inmiddels gaf namens de hele vereniging. De onvrede werd opgevat als een signaal en 'een aansporing (...) tot verdere synthese van een verenigingsbeleid'.²⁰ De mogelijkheid tot polarisatie verdween al snel: de Vormingscommissie organiseerde in de jaren '82 tot en met '86 nog maar zelden activiteiten.²¹ Kustner acht dit een logisch gevolg van het vertrek van de anti-Bouterse leden: 'De groep die

20 GAW, Archief Redi Doti, map 3, Notulen algemene ledenvergaderingen etc. 1983/91, ALV notulen 19 maart 1983

21 GAW, Archief Redi Doti, map 3, Notulen algemene ledenvergaderingen 1983/91, Sociale jaarverslag '82 – '83; GAW, Archief Redi Doti, map 3, Notulen algemene ledenvergaderingen 1983/91, notulen van de ALV van Sur. Ver. Redi Doti 11 november 1986.

18 Interview met Clenn Klinker, 11 maart 2014.

19 Interview met Clenn Klinker, 11 maart 2014.

achterbleef was erg klein en bestond uit enkel mensen die het regime steunden. Er hoefde geen discussie meer gevoerd te worden.²²

PALU AAN DE MACHT

De aanhoudende steun van Redi Doti aan het regime van Bouterse valt vooral te verklaren aan de hand van de invloed van de PALU op de vereniging. De sterke wens tot structurele verandering in Suriname, de onvrede met de manier waarop de leiders vóór Bouterse hadden geprobeerd het land op te bouwen en de voorkeur voor geweld, als de revolutiedoeleinden daar baat bij hadden, vormden gecombineerd een sterke basis voor de ideologie en activiteiten van de NMR. Redi Doti wilde ontwikkeling van Suriname en onafhankelijkheid van de voormalige koloniale machthebber bewerkstelligd zien, en wel zo snel mogelijk; toen de PALU in de regering kwam, kwam de mogelijkheid om daadwerkelijk invloed te hebben op die ontwikkeling ineens erg dichtbij. Macht lag binnen handbereik – het enige dat men moest doen was niet afwijken van het gekozen pad, al lag dat halverwege de jaren tachtig vol met lijken. Alles moest wijken voor de revolutie.

De meesten van de overgebleven

Redi Doti-leden trokken na hun studie terug naar Suriname om daar banen in de politiek, het beleid en de landbouw te gaan bekleden. De PALU deed in 2010 als onderdeel van de Megacombinatie (MC) mee aan de verkiezingen, en behaalde zo de gedeelde overwinning. Minister Jim Hok is alumnus van Redi Doti, waar hij samen met Clenn Klinker deel uitmaakte van het bestuur van 1976 – 1977. Tot halverwege de jaren tachtig was hij een zeer actief en politiek geëngageerd lid, zoals uit de aanwezigheidslijsten en notulen van ALV's en Kringvergaderingen blijkt.<<

Marcella Klinker (1992) rondde vorig jaar de bachelor geschiedenis af en hoopt in februari 2016 haar bachelor rechtsgeleerdheid te behalen. Ze is geïnteresseerd in ideologische (jongeren)bewegingen, radicale (politieke) groeperingen en mensenrechten.

---

22 Interview met Guinny Kustner, 17 maart 2014.

Geschiedenis als Toekomst

Het archief: een uitdagende werkplek

JELLE WASSENAAR EN WISANNE VAN 'T ZELFDE

Het archiefwezen heeft een wat stoffig imago en is misschien niet de werkplek die de meeste geschiedenisstudenten voor ogen hebben. Kaj van Vliet, Rijksarchivaris van het Utrechts Archief, denkt daar anders over: 'Het archief heeft weinig met stof te maken, het heeft vooral te maken met informatie – ontzettend veel informatie.' Aanzet sprak met hem over de nieuwste ontwikkelingen in het archiefwezen, en welke rol de geschiedenisstudent hierin kan spelen.

Kaj van Vliet had tijdens zijn studie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht niet de ambitie in de toekomst als archivaris aan de slag te gaan. Hij begon in 1985 aan zijn studie, waarin hij zich specialiseerde in middeleeuwse geschiedenis. Na zijn afstuderen in 1991 deed hij eerst een vervangende

‘Het archief heeft weinig met stof te maken, het heeft vooral te maken met informatie – ontzettend veel informatie’.

dienstplicht bij de bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam, gevolgd door een promotieonderzoek naar vroege verstedelijking in de noordelijke Nederlanden aan de Universiteit van Amsterdam. Al een aantal jaren voor zijn promotie besloot hij het academisch onderzoek achter zich te laten: ‘het was behoorlijk dringen op de markt voor gepromoveerden en de vooruitzichten op een baan waren slecht’. Van Vliet besloot zijn heil in de archiefwereld te zoeken en solliciteerde met succes naar een opleidingsplaats bij de Rijksarchiefschool. Na een opleidingstraject bij het Gemeentearchief Amsterdam, startte hij in 1999 bij Het Utrechts Archief.

Sinds zijn aantreden is er veel veranderd in het archiefwezen. Van Vliet noemt de digitalisering als belangrijkste

ontwikkeling binnen de archiefwereld van de afgelopen decennia. Bij Het Utrechts Archief kreeg hij hiermee intensief te maken. Zo stond hij aan het hoofd van het project van de ‘Archiefbank’, een online zoekstelsel voor archiefstukken dat de mogelijkheid biedt om naast beschrijvingen ook scans van gearchiveerde documenten op te vragen. Het mooie aan dit digitale stelsel is dat het de archiefstukken van het Utrechts Archief veel toegankelijker dan voorheen kan maken. Van Vliet noemt als voorbeeld het archief van Huis Amerongen, dat schitterende foto’s bevat van Japan, gemaakt door een van de bewoners van het huis die in eind negentiende eeuw een reis maakte naar het Verre Oosten. De foto’s zijn dankzij de digitalisering van het archief nu ook beschikbaar voor onderzoekers uit Japan, zonder dat ze helemaal naar Utrecht hoeven te reizen. ‘Het slecht veel drempels die er vroeger wel waren’. Toegankelijkheid is echter niet het enige voordeel dat digitalisering biedt. Digitalisering van archiefstukken kan ook de leesbaarheid van een document vergroten. Ingescande documenten kunnen zo bewerkt worden dat beschadigde of vervaagde gedeelten leesbaar worden.

De digitalisering heeft ook in bredere zin gevolgen voor het archiefwezen. Overheden worden verplicht gesteld vanaf 2017 al hun informatie digitaal te verwerken en aan te bieden. Hier-

*Kaj van Vliet (links) overhandigt de Inventaris van het Archief van de Nederlandse Augustijnen aan Paul Clement, prior-provinciaal van de Nederlandse Augustijnen (rechts), OSA
Bron: <http://www.augustijnen.nl/>*

door zal het archiefwezen in de nabije toekomst veel meer digitaal materiaal te verwerken krijgen. Van Vliet ziet hierin een rol voor onze generatie geschiedenisstudenten: 'Wij hebben heel hard mensen nodig om die slag te gaan maken. Er is ongelooflijk veel te doen op het gebied van informatiebeheer'. Tijdens het interview benadrukte Van Vliet het belang van de ruimte die de studie geschiedenis kan bieden voor het aanleren van vaardigheden die van pas komen bij digitale informatieverwerking. Dit lijkt nu een ondergeschoven kindje binnen de opleiding. In de afgelopen tijd heeft hij hierover regelmatig overleg gepleegd met de faculteit. 'Ik

mag hopen dat daar ook zaken aan het veranderen zijn'.

Toch onderschrijft Van Vliet ook het belang van de klassieke vaardigheden die binnen de studie geschiedenis aangeleerd worden. Hij gebruikt zelf nog dagelijks de kennis die hij opgedaan heeft tijdens zijn studie. De belangrijkste vaardigheid vindt hij de ervaring met bronnenonderzoek. Hij plaatst daarbij wel de kanttekening dat er voor vaardigheden als Latijn of paleografie binnen de opleiding steeds minder ruimte lijkt te zijn. 'Ik denk dat we ook in de toekomst behoefte hebben aan historici die in staat zijn om de authenticiteit van informatie te checken, en

terug kunnen naar de bronnen’.

In deze tijd van economische recessie is de positie van jonge historici op de arbeidsmarkt niet optimaal. Veel traditionele toekomstige werkgevers staan onder druk. Van Vliet schetst een positiever beeld van de toekomst van het archiefwezen. Deze branche is volop in beweging en kan jonge creatieve historici goed gebruiken. Het is van essentieel belang dat toekomstige archivariissen over een brede opleiding beschikken.

*We treffen er
geen stoffige
werkplek
aan,
maar een
enerverend
en uitdagend
instituut*

‘Een historicus moet zich willen verdiepen in een tijd en een samenleving die ver weg staan, maar tegelijkertijd een brug kunnen slaan naar de samenleving van nu’, zo stelt Van Vliet. Naast deze interesse in de geschiedenis zijn klassieke vaardigheden, zoals kennis van het Latijn en paleografie, onmisbaar.

Als je de ambitie hebt om werkzaam te zijn binnen het archiefwezen is het zaak om deze vaardigheden aan te leren. Tegelijkertijd vragen de nieuwe ontwikkelingen in de archiefwereld om een creatieve geest. In het archief komen klassieke vaardigheden en creativiteit dus samen. Aanzet trof er geen stoffige werkplek aan, maar een enerverend en uitdagend instituut.<<

Immorele getuigen

Over het morele potentieel van de herinnering aan de Holocaust

SEBASTIAAN BROERE

ARTIKEL

Bij de herdenkingen van gruwelijkheden, zoals die van de Holocaust, ligt de nadruk vrijwel uitsluitend op de slachtoffers. Het is het verhaal van deze ‘morele getuigen’ dat centraal staat. Het verhaal van de daders heeft geen plaats in zulke herdenkingen. De mens achter de dader wordt niet onderkend: de Nazi-misdaden waren een ‘onmenselijk kwaad’. Sebastiaan Broere beargumenteert in dit artikel dat de dader als ‘immorele getuige’ juist een cruciale bijdrage kan leveren aan het kritisch ‘doordenken’ van de zwartere bladzijden in onze geschiedenis.

Soms vraag ik mij af of onze herinneringscultuur aan het veranderen is.¹ Waar voorheen bovenal de helden en slachtoffers centraal stonden, lijkt er nu langzaam maar zeker in de collectieve herinnering ruimte voor daders te ontstaan. Een humanisering van de dader en het kwaad ligt hieraan ten grondslag. Neem bijvoorbeeld Chris van der Heijden *Grijs verleden*.² Van der Heijden beargumenteert dat de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog een lange tijd sterk gepolariseerd is geweest, doordat zij vorm kreeg binnen een raamwerk van antoniemen: goed-kwaad, wit-zwart. Tegen dergelijke mythevorming in, wil Van der Heijden een geschiedenis schrijven waarin vooral mensen en hun banale alledaagsheid centraal staan. Een verhaal waaruit blijkt, zo verklaart de auteur, dat 'grijs' een betere categorie is om de mens te begrijpen en analyseren.³ Een tweede voorbeeld is *De welwillenden*, het bijna-duizend-pagina-dikke epos van Jonathan Littell.⁴ In deze controversiële roman verhaalt de

auteur de Nazi-misdaden in Polen en Oekraïne zoals ervaren door Max Aue, een fictief personage die lid was van de *Sicherheitsdienst*. Wederom staan de banaliteit en de menselijkheid van de dader centraal, waardoor een rigide dichotomie tussen goed en kwaad verwaagt.⁵

Let wel, deze verandering binnen onze herinneringscultuur gaat niet zonder slag of stoot. In 2012 werd de 15-jarige Auke de Leeuw uitgeroepen tot één van de winnaars van 'Dichter bij 4 mei', een jaarlijkse dichtwedstrijd gehouden door Nationaal Comité 4 en 5 Mei. In zijn gedicht 'Foute keuze' vertelt Auke over oudoom Dirk Siebe die zich aansloot bij de Nederlandsche SS en uiteindelijk sneuvelde aan het Oostfront. Auke concludeert dat 'ook Dirk Siebe niet vergeten mag worden'.⁶ Velen protesteerden, bovenal omdat het gedicht voorgedragen zou worden tijdens de Nationale Herdenking op de Dam.

1 Graag bedank ik Prof. dr. E. Jonker voor het becommentariëren van een eerdere versie van dit paper.

2 Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

3 Zie ook: Dascha Düring en Sebastiaan Broere, 'Hoe blijf je mens. Interview: Chris van der Heijden', *De Filosoof* 9 (2011) 18-19.

4 Jonathan Littell, *De welwillenden* (Amsterdam / Antwerpen 2008).

5 Een voorbeeld uit een meer recent verleden is de documentaire *The act of killing* van Joshua Oppenheimer (2012), waarin de anti-communistische zuiveringen in Indonesië van 1965-6 worden verbeeld. Oppenheimer vroeg een aantal personen die actief betrokken waren geweest bij deze handelingen – waarbij in totaal meer dan 500.000 mensen om het leven kwamen – om een film te maken waarin de daders hun moorden en martelingen gedetailleerd naspelen.

6 Auke de Leeuws gedicht is te lezen op de officiële website van Nationaal Comité 4 en 5 Mei.

Herdenking op de Dam in Amsterdam in 2012. Hare Majesteit de Koningin opent het defilé

Ronny Naftaniël, destijds directeur van het Centrum Informatie en Documentatie Israël, stelde bijvoorbeeld dat daders en slachtoffers niet over een kam geschoren moeten worden, en het Nederlands Auschwitz Comité liet weten van mening te zijn dat ‘slachtoffers en daders niet op hetzelfde moment herdacht kunnen worden’.⁷ Uiteindelijk zag Nationaal Comité 4 en 5 Mei zich genooddacht het gedicht terug te trekken. Tijdens de officiële herdenking dat jaar werd geen woord over Dirk Siebe gerept.

In dit artikel wil ik nagaan welke waarde de herdenking van daders kan hebben voor onze samenleving, waar-

bij ik specifiek wil ingaan op de waarde van hun getuigenissen. In zijn boek *The ethics of memory* beschouwt de Israëlische filosoof Avishai Margalit de redenen waarom wij (zouden moeten) herdenken, en binnen zijn denkwerk heeft de ‘morele getuige’ een speciale positie.⁸ Morele getuigen zijn slachtoffers van misdaden tegen de menselijkheid die hun herinneringen delen met anderen. Ik zal beargumenteren dat de ‘immorele getuige’ eveneens een positie binnen onze herinneringscultuur verdient, waarmee ik de hierboven genoemde latente verandering van een rationele grondslag hoop te voorzien.

MARGALIT, HERINNERINGSGE-MEENSCHAPPEN EN DE MORELE GETUIGE

Waarom zouden wij moeten herden-

7 Zie bijvoorbeeld: ‘Comité 4 en 5 mei geschokt door kritiek CIDI,’ *De Telegraaf* (25-04-2012); Nederlands Auschwitz Comité ‘Foute Keuze op 4 mei is foute keuze,’ <<http://www.perssupport.nl/apssite/persberichten/full/2012/04/26/Foute+Keuze+op+4+mei+is+foute+keuze>> (Voor het laatst geraadpleegd op 30-09-2014).

8 Avishai Margalit, *The ethics of memory* (Cambridge / Londen 2004).

ken? Margalits antwoord is gegrondvest in wat hij ziet als een fundamenteel onderscheid tussen ethiek en moraal, overeenkomstig met twee verschillende vormen van intermenselijke relaties, namelijk dikke en dunne. Volgens Margalit gaat ethiek over dikke betrekkingen, onze relaties met 'the near and dear'. Denk hierbij aan vrienden, familie en landgenoten. Moraal, daarentegen, heeft betrekking op 'the strange and the remote', waaronder Margalit alle personen buiten het bereik van dikke relaties lijkt te verstaan. Op basis van deze relaties ontstaan gemeenschappen, en het is Margalits bedoeling te onderzoeken welke rol herinnering binnen deze diverse gemeenschappen vervult, of eigenlijk, zou moeten vervullen.⁹

In grote lijnen komt Margalits gedachtegang erop neer dat collectieve herinnering constitutief is voor beide gemeenschappen. In een ethische gemeenschap, aldus Margalit, draagt men zorg voor elkaar, en aangezien zorg dragen een houding is die toewijding veronderstelt, is men doorgaans alleen bereid deze houding tegenover diegenen aan te nemen die voor hem of haar betekenisvol zijn. Herinnering voorziet de ander van betekenis, en is in die zin dus constitutief. Margalit vervolgt zijn argument met de constatering dat het praktisch onmogelijk is de wereld in een

ethische gemeenschap te veranderen, en dat men daarom zou moeten streven een morele gemeenschap onder mensen te realiseren. Binnen de morele gemeenschap erkennen mensen elkaar *als mensen*, de dunst mogelijke, intermenselijke relatie. Het doel van moraliteit is het realiseren van deze erkenning en het bestrijden van de onverschilligheid die men soms jegens zijn medemens ervaart. Collectieve, morele herinnering zou daarom 'striking examples of radical evil and crimes against humanity, such as enslavement, deportations of civilian populations, and mass exterminations' moeten omvatten, voorbeelden van toen haat en onverschilligheid zegevierden over de erkenning van elkaars menselijkheid.¹⁰ Margalit spreekt in deze context over radicaal kwaad, omdat het een kwaad is dat zich richt tegen de *radix* (Latijn voor 'wortel') van moraliteit, de erkenning van de ander zijn mede-mens-zijn. Morele herinnering is als een waarschuwing voor het radicale kwaad, een moment om onze waakzaamheid te stimuleren.

Herinneren betekent keuzes maken. Historici, archivariissen en commissies als Nationaal Comité 4 en 5 Mei nemen allen deel aan een collectief proces van mnemonische selectie, dat wil zeggen, een selectie van het materiaal dat wij gebruiken om te herinneren. In een van zijn hoofdstukken geeft Marga-

9 Margalit, *The ethics of memory*, 6-8.

10 Margalit, *The ethics of memory*, 78.

lit een fenomenologische beschrijving van de morele getuige: een personage dat volgens hem binnen dit proces een bijzondere positie inneemt. Een morele getuige 'has experienced suffering inflicted by an unmitigated evil regime'.¹¹ Persoonlijke ervaring is hier van grote betekenis, omdat deze de getuige in staat stelt de meest intieme, subjectieve en reële dimensies van het kwaad te verwoorden.¹² Waar historici een zekere factiviteit nastreven, ademt de morele getuigenis authenticiteit. Zodoende geeft de morele getuige uiting aan een ervaring die in wezen onuitspreekbaar of onvoorstelbaar is, doordat de dimensies van het radicale kwaad de grenzen van onze taal en onze voorstellingsvermogens overstijgen. Illustratief is een scène uit Claude Lanzmanns documentaire *Shoah*, waarin Szymon Srebrnik, een van de overlevenden van het Poolse concentratiekamp Chelmno, voor de eerste maal terugkeert naar de plek waar voorheen het vernietigingskamp had bestaan. Zoekend naar de juiste woorden, concludeert hij: 'Das, das, das kann man nicht erzählen. Niemand kann das nicht bringen, zum besinnen wie das hier war. [...] Und jetzt glaube ich auch,

ich auch kann das nicht verstehen'.¹³ Zijn woorden, het gestotter en de stiltes getuigen van een morele catastrofe, een moment waarop radicaal kwaad wortel schoot. In de sombere hoop dat een gemeenschap ooit zal luisteren naar zijn of haar verhaal en zal leren van het verleden, verhaalt de morele getuige zijn of haar ervaringen.

RADICAAL KWAAD?

Het is echter de vraag of luisteren naar het verhaal van enkel de morele getuige daadwerkelijk een conceptuele bijdrage levert aan de realisatie van een morele gemeenschap. Door de jaren heen zijn conventies ontstaan over hoe er wel en niet over de Holocaust gesproken mag worden. Niet elke vorm van representatie lijkt compatibel te zijn met een gebeurtenis die in de westerse wereld wordt beschouwd als symbool van het kwaad.¹⁴ Bij de wenselijkheid van deze conventies kunnen vraagtekens geplaatst worden.

In het voorgaande heb ik er impliciet op gewezen dat Margalits denken strookt met enkele van deze conventies, een punt dat ik hier expliciet wil maken.

11 Voor Margalits discussie van de morele getuige, zie: *Ibid.*, 147-182. Zijn definitie is te vinden op pagina 148.

12 Cf. Nora Strejilevich, 'Testimony. Beyond the language of truth', *Human rights quarterly* 28 (2006) 701-712.

13 Szymon Srebrnik, in: Claude Lanzmann, *Shoah* (1985). De scène is te vinden op disc 1, 8:50.

14 Helmut Dubiel, 'The remembrance of the Holocaust as a catalyst for a trans-national ethic?', *New German critique* 90 (2003) 59-70, 59.

Een morele
noodzaak om
de historische
implicaties
van het
verleden
kritisch te
doordenken
is er niet

Allereerst zijn het de herinneringen aan de slachtoffers, en bovenal de herinneringen van de slachtoffers zelf, die een

belangrijke functie vervullen binnen zijn denken. Margalit erkent een fenomenologische beschrijving van de morele getuige te geven – oftewel, een weergave van de huidige mnemonische stand van zaken –, maar de herinneringen van de daders komen in het geheel niet ter sprake. De Franse filosoof Tzvetan

Todorov heeft erop gewezen dat dit een algemeen kenmerk is van herinneringsnarratieven, waarin men zich doorgaans identificeert met de held en het slachtoffer, maar niet met de dader.¹⁵ Ten tweede stelt Margalit expliciet dat zijn karakterisering van de morele getuige ‘does not preclude the idea that what the witness expresses is how “ineffable” the experience of radical evil is’.¹⁶ Hoewel de morele getuige uiting geeft aan zijn ervaringen, blijft het radicale kwaad wezenlijk onuit-

sprekbaar, omdat het de grenzen van de taal overstijgt. Volgens literatuurcriticus Naomi Mandel is een dergelijke ‘retoriek van het onzegbare’ een tweede rode draad in het discours over de Holocaust.¹⁷

Wat is de betekenis of waarde van deze conventies? Zowel Todorov als Mandel beargumenteren dat dergelijke conventies cultureel, sociaal en psychologisch gemotiveerd zijn, en dat deze motivaties een zeker verlangen tonen een grondige confrontatie met het radicaal kwaad uit de weg te gaan. Todorov stelt dat een eenzijdige herdenking van het verleden niet aanzet tot kritische zelfreflectie. Eenzijdige herdenking kan om deze reden nooit Margalits ideaal vervullen. De dader wordt geïdentificeerd met iets vreemds en anders, het kwaad wordt een irrationeel beest dat buiten de grenzen van de gemeenschap geplaatst kan worden. Mandel ziet eenzelfde motivatie in de retoriek van het onzegbare. Door de Holocaust namelijk te bestempelen als een onuitsprekbaar fenomeen wordt het tevens ondenkbaar en irrationeel, en daardoor onmenselijk. Zo plaatsen beide conventies de manifestatie van het radicale kwaad impliciet buiten de grenzen van het menselijke, en waarom zouden wij ons confronteren met datgene *buiten* de

15 Tzvetan Todorov, ‘Memory as remedy for evil’, *Journal of international criminal justice* 7 (2009) 447-462, 449.

16 Margalit, *The ethics of memory*, 168.

17 Naomi Mandel, ‘Rethinking “After Auschwitz”’. Against a rhetoric of the unspeakable in Holocaust writing’, *Boundary* 2 (2001) 203-228, 205-6.

grenzen van ons mens-zijn? Het kwaad wordt exotisch en sensationeel vreemd, losgekoppeld van het mens-zijn in het nu. Een morele noodzaak om de implicaties van het verleden kritisch te doordenken is er niet, wat eigenlijk best een comfortabel gevoel geeft.

Margalits neiging het kwaad te identificeren als buiten-menselijk komt het sterkst naar voren in zijn schrijven over het 'radicale kwaad', want waar is het menselijke in een begrip zo abstract? Radicaal kwaad heeft de connotatie van een metafysisch construct buiten ruimte en tijd, maar waar het werkelijk om gaat zijn mensen van vlees en bloed die andere mensen van vlees en bloed systematisch om het leven brengen, en het is dit gegeven waarop van tijd tot tijd kritisch moet worden gereflecteerd. Hoe kan de herdenking van de dader hieraan een bijdrage leveren?

IMMORELE GETUIGEN EN EEN TAAL DER AFSTAND

Om deze vraag te beantwoorden moet eerst het concept van de immorele getuige worden geïntroduceerd.¹⁸ De immorele getuige is in vele opzichten de tegenpool van Margalits morele getui-

ge. Zowel beul als bureaucraat kunnen onder dit concept worden verstaan, omdat zij beiden op geheel eigen wijze deel hadden aan de systematiek van uitsluiting en extinctie. Essentieel is echter dat zijzelf aan levende lijve hebben ervaren hoe het was om daar te zijn, omdat hieruit juist de dehumaniserende doch reëel-menselijke natuur van systemen zoals die in nazi-Duitsland spreekt. Met andere woorden, immorele getuigen beschrijven eveneens de subjectieve en reële dimensies van het radicale kwaad, maar daarbij bieden zij een fundamenteel ander perspectief dan de morele getuige. Overigens hoeft de immorele getuige niet te schrijven vanuit dezelfde motivatie als de morele getuige: ook ongemotiveerd is zijn herinnering waardevol. Immorele getuigenissen kunnen bestaan uit historisch bronmateriaal zoals een dagboek of autobiografie, maar immorele getuigen kunnen ook worden geïnterviewd. Claude Lanzmanns *Shoah* en Ebbo Demants *Drei deutsche Mörder* zijn hier goede voorbeelden van.¹⁹ Graag zou ik twee immorele getuigenissen in enig detail bespreken, waaruit de speciale waarde van dergelijke herinneringen zal blijken. Deze waarde is gelegen in de taal die gehanteerd wordt door de getuigen om over het verleden te praten en hun herinneringen vorm te geven. Hun taal zal hier een 'taal der

---

18 Graag wil ik benadrukken dat mijn bespreking bovenal betrekking heeft op immorele getuigen van de Holocaust. In hoeverre mijn analyse een meer universele strekking heeft, is een onbeantwoorde vraag. Zie ook voetnoot 5.

---

19 Ebbo Demant, *Drei deutsche Mörder* (1978).

afstand' worden genoemd.

In 1978 was Josef Klehr (1904-1988) een van de drie voormalige SS-mannen die door Demant werden geïnterviewd. Klehr was reeds in 1932 tot de Allgemeine SS toegetreden en had in de vooroorlogse periode onder andere een opleiding als *Sanitäter* (hospitaalsoldaat) succesvol afgerond. In die hoedanigheid zou hij eerst in Buchenwald en Dachau, en vanaf begin 1941 in Auschwitz I werkzaam zijn. In gesprek met Demant herinnert Klehr zich hoe zieke personen in het 'HKB' (*Häftlingskrankenbau*, oftewel het gevangenenhospitaal) werden geselecteerd voor een '*Sonderbehandlung*' door middel van gas of injectie. Klehr, destijds bijgenaamd de 'Professor', diende vele injecties zelf toe, en er wordt geschat dat hij verantwoordelijk was voor de moord op ongeveer 10.000 tot 30.000 gevangenen.²⁰ Klehr vertelt Demant dat de gevangenen eerst gebracht werden naar Blok 20, een afdeling voor besmettelijke ziektes, waar tevens een speciale injectiekamer was ingericht. Hier kon 'die Sache' snel afgehandeld worden. De gevangene werd in een stoel geduwd en vastgebonden, en Phenol werd rechtstreeks in het hart gespoten – '*abspritzen*' werd dit genoemd – waarna de patiënt binnen enkele seconden stierf. Klehrs taalgebruik is formeel, militair

20 Robert Jay Lipton, *The Nazi doctors. Medical killing and the psychology of genocide* (New York 1986) 265-6.

De ingangspoort bij concentratiekamp Auschwitz met de bekende tekst: "Arbeit macht frei".

en afstandelijk: 'HKW', 'die Sache', 'abspritzen', 'Sonderbehandlung'.

Ook in Lanzmanns *Shoah* komt een immorele getuige aan het woord. Alhoewel de persoon in kwestie, Franz Suchomel (1907-1979), aan het begin van het interview Lanzmann nadrukkelijk verzoekt zijn naam niet te noemen. Van Lanzmanns verborgen camera was Suchomel zich niet bewust. Nadat hij als *Wehrmacht*-soldaat deelgenomen had aan de Slag om Frankrijk in 1940, keert Suchomel terug naar Duitsland waar hij betrokken was bij de zogenaamde T4-acties, een programma van 'rassenhygiënische' maatregelen als verplichte sterilisatie en euthanasie. Tussen augustus '42 en oktober '43 was hij vervolgens als *SS-Unterscharführer* werkzaam in vernietigingskamp Treblinka, en het zijn deze maanden waarover Suchomel door Lanzmann wordt bevraagd. Volgens Suchomel was Treblinka tijdens deze periode in

'hochbetrieb', een woord dat Lanzmann met zijn Franse tongval herhaalt. Met behulp van een aanwijsstok en een plattegrond toont Suchomel de route die de gevangenen na aankomst moesten afleggen, en hij wijst daarbij vooral op de systematiek van het geheel. Hoewel hij Lanzmann verzekert dat Treblinka geen fabriek was zoals Auschwitz, beschrijft hij het vernietigingskamp desalniettemin als een 'zwar primitives, aber gut funktionierendes Fliessband des Todes'. Daarbij merkt hij op dat na de constructie van de nieuwe gaskamers, 'wir [...] mit 3000 Menschen in zwei Stunden fertig [waren]'. Tijdens het aandachtig bekijken, en bovenal beluisteren van Suchomels verhaal, wordt de luisteraar, net als bij het interview met Klehr, geconfronteerd met een taal die zich zakelijk en afstandelijk voordoet: 'hochbetrieb', 'Fliessband des Todes', het 'fertig' zijn met mensen.

Hoe verwoorden dergelijke immorele getuigen de ervaring hoe het was om daar te zijn? De door hen gebruikte woorden, of misschien is het beter om van metaforen te spreken, zijn steriel en afstandelijk, en de luisteraar voelt dat zij ongepast zijn binnen de context waarover gesproken wordt, namelijk de vernietiging van medemensen. Er is een schrijnende spanning tussen taal en historische realiteit. Taalfilosofen als Ludwig Wittgenstein (in zijn latere werk) hebben gewezen op de intieme relatie tussen betekenis, taal en

taalgebruik, en de praktische situatie waarbinnen de taal wordt gehanteerd.²¹ Door aandachtig te luisteren naar taal en woordkeuze, open je je voor de cultureel gestructureerde activiteiten en praktijken van de gemeenschap waarbinnen die taal betekenis had.

De immorele getuige geeft dus niet zomaar een feitelijke weergave van het verleden. Zijn of haar taal is de taal waarin de erkenning van een gezamenlijk mens-zijn – dat wat Margalit ziet als het doel van onze moraliteit – op afschuwelijke wijze werd geschonden. Het is de taal van een leefwereld waarin Margalits 'radicale kwaad' zich vestigde om de dood van miljoenen te faciliteren. Wat daarbij allereerst opvalt is haar afstandelijkheid, systematiek en doelmatigheid. Door middel van industriële metaforen wordt de medemens gereduceerd tot een nummer dat op fordistische wijze verwerkt moet worden. Tegelijkertijd wordt de

*Er is een
schrijnende
spanning
tussen
taal en
historische
realiteit*

21 Zie bijvoorbeeld de eerste paragrafen van Wittgensteins *Philosophical investigations*, waarin hij spelenderwijs beargumenteert dat 'to imagine a language is to imagine a form of life' (§19). Ludwig Wittgenstein, *Philosophical investigations* (Upper Saddle River 1958).

luisteraar echter geconfronteerd met een medemens die zich van deze taal bedient, en dit is een belangrijk punt. In plaats van een metafysische constructie, zien en horen we iemand zoals jij en ik, waardoor het eenvoudiger wordt om met hem of haar te identificeren. Het radicale kwaad krijgt een menselijk gezicht. Hierdoor dwingt de herinnering van de immorele getuige, in tegenstelling tot de herinnering van de morele getuige, ons tot kritische reflectie over wie wij zijn, wat wij zijn en waartoe wij in staat zijn. Niet de consumptie van morele getuigenissen, maar het actief en kritische doordenken van immorele getuigenissen zal een constitutieve bijdrage kunnen leveren aan de realisatie van een morele gemeenschap.

CONCLUDERENDE OPMERKINGEN. HET MORELE POTENTIEEL VAN DE TAAL DER AFSTAND

Vele jaren geleden schreef Willem Bilderdijk zijn befaamde zinsnede: 'In het heden, ligt het verleden. In het nu, wat worden zal'. Hoewel Bilderdijks verdichting van Leibniz' natuurfilosofie, de monadologie, inmiddels tot het pantheon der Nederlandse oneliners behoort, is haar strekking voor de historicus niet minder relevant. Heden en verleden zijn met elkaar vervlochten. Enerzijds kan het verleden slechts begrepen worden door de bril van het nu, en is het de historicus zijn grootste

uitdaging de invloed van hedendaagse concepten en ideeën op zijn of haar denken te minimaliseren. Anderzijds beïnvloedt de geschiedenis het nu door het van herinnering en betekenis te voorzien. Hoe en welk verleden wordt verteld is met deze reden dan ook vaak het toneel van politiek-culturele strijd.

Herdenking van de dader stoot velen tegen de borst. Meningeën wijst daarbij erop dat door de dader en het slachtoffer gezamenlijk te herinneren, de schuld van de dader wordt gebagatelliseerd. Herinneren betekent echter niet kwijtschelden. De *Schuldfrage* staat buiten kwestie. Illustratief zijn de woorden van het fictieve karakter Max Aue in de inleiding van Jonathan Littells roman *De welwillenden*. Voordat Aue zijn verhaal uit de doeken doet, wil hij één ding duidelijk hebben: 'Ik probeer niet te zeggen dat ik aan bepaalde feiten niet schuldig zou zijn. Ik ben schuldig en u niet, mooi zo'.²² Hij verzoekt de lezer echter zijn of haar oordeel op te schorten, om zich allereerst met hem te identificeren als medemens. Het is deze identificatie met de medemenselijkheid van de immorele getuige die in de herdenking van de Tweede Wereldoorlog meer expliciet een plek zou moeten krijgen. Wat wel eens het zijn-na-Auschwitz wordt genoemd, verplicht ons tot deze identificatie. De Holocaust

---

22 Jonathan Littell, *De welwillenden* (Amsterdam / Antwerpen 2008) 28.

heeft de betekenis van mens-zijn in de moderne wereld drastisch beïnvloed door te laten zien wie wij zijn en waar-toe wij in staat zijn, en zij dwingt ons onze houding tegenover dit verleden, en dus tegenover onszelf kritisch te doordenken.

Indien er daadwerkelijk een kentering in onze herinneringscultuur plaatsvindt, dan steun ik die van harte. Zijn-na-Auschwitz heeft geen behoefte aan een zwart-witte herinnering, waarin het zwarte misschien angstig, maar bovenal comfortabel buiten het bereik van de herdenking wordt gehouden. Ook Dirk Siebe zou moeten worden herdacht. Een nationale *herdenking*, dus de positieve identificatie met vaderland en het vaderlands verleden, zal ondergeschikt moeten worden gemaakt aan een kritische *doordenking* van het menselijke verleden in een zoektocht naar wat de Duitse filosoof Habermas een post-traditionele identiteit heeft genoemd.²³ De post-traditionele identiteit overstijgt de grenzen van de ethische identificatie met de 'near and dear' in een poging om mens-zijn gestalte te geven op basis van menselijke solidariteit. Luisteren naar de woorden van de immorele getuige kan hieraan een waardevolle bijdrage leveren.<<

---

23 Jürgen Habermas, 'Historical consciousness and post-traditional identity,' *The new conservatism. Cultural criticism and the Historians' debate* (Cambridge 1987) 249-267.

Sebastiaan Broere (1989) studeerde filosofie en geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, waar hij momenteel de onderzoeksmaster *History and philosophy of science* volgt. Zijn interesses gaan uit naar algemene wetenschapsgeschiedenis, geschiedenis van psychiatrie en geneeskunde, en de relevantie van geschiedenis voor het "nu". Op het ogenblik verricht hij onderzoek naar de ontwikkeling en functie van het krankzinnigenwezen in Nederlands-Indië.

De gekuste kater

BRAM VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN

Historici doen hun onderzoek in stoffige archieven, waar ze eindeloos boeken, artikelen en andere geschreven bronnen lezen. Het kan echter anders. Ook schilderijen, sculpturen, films en allerlei andersoortige niet-tekstuele bronnen kunnen heel nuttig zijn voor historisch onderzoek. In Beeldspraak schrijft een docent van de Universiteit Utrecht over zijn of haar ervaring met onderzoek aan de hand van beeldbronnen. Ditmaal wordt dit gedaan door Bram van den Hoven van Genderen, docent-onderzoeker bij de afdeling Middeleeuwen. Hij koos voor een typische afbeelding uit een zogenaamde *Bible moralisée* en vertelt over de symboliek die schuilt achter het kussen van de kont van een kater.

Studenten die bij mijn hoorcolleges zijn geweest weten dat daar meestal geen gebrek aan plaatjes is. Integendeel: ik overtreed soms met genoeg alle ‘regels’ voor docenten door een stortvloed aan beelden over de onschuldige toehoorders annex toeschouwers heen te storten. Is dat verstandig? Soms niet, misschien zelfs vaak niet, maar er is nu eenmaal zo veel moois en interessants, dus waarom je alleen tot je stem beperken? Zo ging dat immers in mijn eigen studententijd nog: twee uur een hoorcollege met niets anders dan een stem, een bord en een vel papier voor je.

Met poëzie of filosofische teksten kan ik niet zoveel: te ongeduldig, te moeilijk, iets in die geest. Muziek en afbeeldingen behoren echter tot de belangrijkste bronnen die ik ken. Waarom vind ik het dan toch zo moeilijk om iets voor dit stukje te bedenken? Natuurlijk, *l’embarras du choix*; misschien wel een van de belangrijkste veranderingen van de afgelopen decennia is dat er zo belachelijk veel keus is. Ook is er nog de hoofdredacteur van dit blad die vroeg of het over ‘onderzoek’ mocht gaan. Dat is nou jammer: veel van mijn onderzoek draait om middeleeuwse archiefstukken en die leveren niet bepaald spannende afbeeldingen op.

Goed, over dieren dan maar – altijd charmant. Ik hoop nog eens tijd te hebben om een boek te schrijven over de hond door de eeuwen heen, en dus verzamel ik plaatjes daarvoor. Een van

de aantrekkelijke kanten van dat onderwerp is dat je kan laten zien hoe anders houdingen, relaties en emoties door de eeuwen heen zijn geweest, en tegelijk hoe herkenbaar en direct aanraakbaar het verleden ook kan zijn. Probleem is dat sommige afbeeldingen in het zwart-wit van de Aanzet weinig meer dan een *blur* zouden opleveren.

Gelukkig zijn er alternatieven, al moeten we dan van de hond met zijn eeuwige trouw overstappen op de kat, een wispelturiger dier. Deze wordt lang niet zo vaak afgebeeld als de hond. We mogen zelfs concluderen dat de kat schromelijk wordt veronachtzaamd, omdat hij wel net zo vaak in en om het huis zal hebben rondgelopen als de hond. Soms werd de kat geschetst in zijn nuttige rol van bestrijder van muizen en ongedierte, maar vaker beeldde men het dier af in een zwartere rol, die heeft bijgedragen aan zijn reputatie als bringer van ongeluk en symbool van verderf. In die laatste rol ben ik de kat de laatste tijd tegengekomen bij het schrijven van een stuk over vervolging en ketterij. De slechte roep van de kat valt bijvoorbeeld goed af te lezen aan deze afbeelding uit het begin van de dertiende eeuw. Die vormt meteen ook een illustratie van het soms raadselachtige of vreemd aandoende karakter van sommige middeleeuwse voorstellingen: wat erop staat herken je, maar wat betekent het en waarom is het zo afgebeeld?

Bron: *Codex Vindobonensis* 1179, fol. 171v, Oesterreichische
Nationalbibliothek.

Ja, inderdaad, hier wordt een kater op zijn kont gekust. Opmerkelijk is wel dat de kater hier een lichte kleur heeft, maar de kussende mannen een donkere teint hebben. Normaliter zal het bijna altijd om een zwarte kater gaan, iets wat de reputatie van deze viervoeter geen goed heeft gedaan. Het is een merkwaardige illustratie die je zoals veel middeleeuwse afbeeldingen doet raden en nadenken, maar wel een met een inktzwart gedachtengoed en doorwerking. Hier is namelijk geen onnozel katje met wat verdwaasde dierenliefhebbers afgebeeld.

De afbeelding vormt het linker onderdeel van een medaillon met vier afbeeldingen, dat zelf weer deel uitmaakt van een groter geheel. De afbeeldingen zijn typerend voor de illus-

traties van bepaalde dertiende-eeuwse bijbels, de zogenoemde *Bibles morali-sées*, die in hun afbeeldingen toelichting en commentaar geven op Bijbelteksten. Dit handschrift is in de jaren 1220 gemaakt in Parijs. De vier afbeeldingen illustreer

De kater staat symbool voor ketterij. In teksten uit deze decennia, geschreven door onder

anderen de paus, komen we een hele rij beelden tegen die de initiatie van een ketter schetsen en aangeven hoe vreemd en gevaarlijk deze lui zijn. Zo beelden

*Inderdaad,
hier wordt
een kater op
zijn kont
gekust*

ze een grote, opgeblazen, slijmerige pad die ook moet worden gekust af en een lange, uitgemergelde, uitermate bleke

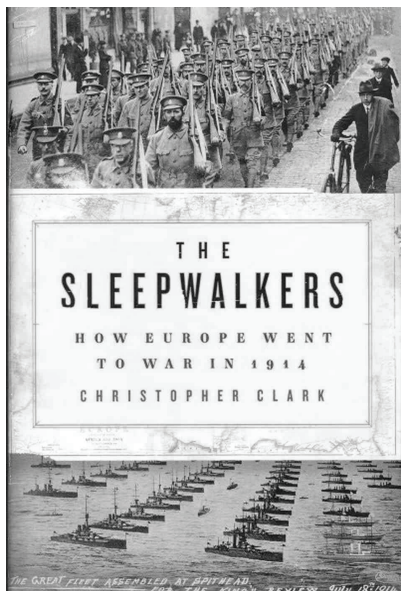
*Mannen met
mannen en
vrouwen met
vrouwen: 'de
afgrijselijkste
aller
misdaden'*

man, vel over been en met pikzwarte ogen, die een ijzige kou verspreidt en ook wel bekend staat als de bleke neger. Ook wordt de zwarte kater afgebeeld. Hij staat op een zuil, is zo groot als een hond en moet door iedereen op zijn achterste gekust

worden, waarna de kaarsen uit gaan en het donker wordt. Het 'vuile werk van de ontucht' begint tussen alle aanwezigen, mannen met mannen en vrouwen met vrouwen: 'de afgrijselijkste aller misdaden'. Hosties worden geschonden en de 'Meester', Lucifer, verschijnt: zijn bovenlijf feller dan de zon, zijn onderlijf zo zwart als dat van de kater.

In de kern komt het erop neer dat de schepping geweld wordt aangedaan door tegen de 'natuur' in te gaan. Uit diverse bronnen worden in deze tijd draden gesponnen die langzaam in elkaar geknoopt worden. Demonen, afgodendienaars, duivelaanbidders en 'sodomieten', ofwel homoseksuelen, kunnen daarbij gekoppeld worden aan ketterij. De ketter is daardoor een verafgodende homoseksueel, en omgekeerd.

Nog explosiever wordt het als andere tegen natuur of verstand ingaande groepen daarmee in verband worden gebracht, zoals Joden of Saracenen. Van daar is het nog maar een kleine stap om dit web uit te breiden of toe te spitsen op magiërs, tovenaars of vrouwen die het op een akkoordje met de duivel zouden hebben gegooid en eveneens de natuur geweld aandoen. De zwarte kater komt, als personificatie van de duivel, dan ook prominent naar voren op de heksensabbatten zoals die sinds het eind van de vijftiende eeuw werden verzonnen. Ook hier moest een kont worden gekust.<<

Christopher Clark

*The Sleepwalkers: How Europe
went to War in 1914*

Penguin books, €23,99, 736 p.

ISBN 9780061146657

Slaapwand- delend op weg naar de ondergang van Europa

TIM VAN DER MEULEN

Het is 100 jaar geleden dat de Eerste Wereldoorlog plaatsvond. Dit jubileum veroorzaakt een ware hausse aan nieuwe uitgaves over de Eerste Wereldoorlog. *The Sleepwalkers* van Christopher Clark, hoogleraar geschiedenis in Cambridge, slaagt erin om tussen deze honderden boeken op te vallen. Het is één van die boeken waarvan je weet dat het de komende jaren het historisch debat zal bepalen.

Gavrilo Princip pleegde op 28 juni 1914 de fatale aanslag op Franz Ferdinand, de aartshertog van Oostenrijk-Hongarije. De aartshertog was samen met zijn vrouw op bezoek in Sarajevo, hoofdstad van het in 1908 door Oostenrijk geannexeerde Bosnië-Herzegovina. De schoten van Princip troffen doel en zowel de hertog als de hertogin stierven binnen een paar uur. Overall in Europa klonken kreten van afschuw over de aanslag. Een maand later stonden de grootmachten van Europa op het punt om de oorlog te beginnen die voor velen de geschiedenis is ingegaan als 'The Great War'. De oorlog zou Europa vier jaar lang verscheuren en vormt het eerste hoofdstuk van de door conflicten getekende twintigste eeuw.

De oorzaken van de Eerste Wereldoorlog zijn historici de afgelopen eeuw blijven bezighouden. Vaak is dit debat gekoppeld aan de schuldvraag: Wie waren er verantwoordelijk voor het schijnbaar zinloze bloedvergieten?

Na de oorlog hebben de overwinnaars Duitsland aangewezen als agressor. Duitse vorsten en politici zouden actief op zoek zijn geweest naar nieuwe kansen om de Duitse macht te kunnen vergroten, desnoods met geweld. Dit is, hoewel zeker niet onbetwist, de overheersende zienswijze gebleven. Clark stelt echter dat alle Europese grootmachten in zekere mate hebben bijgedragen aan het uitbreken van de oorlog. In *The Sleepwalkers* ontwijkt Clark de schuldvraag. Hierdoor kan hij zich, in plaats van te analyseren wie de hoofdschuldige was, richten op de vraag *hoe* Europa in de oorlog terecht kwam. Clark analyseert hoe de Europese politici zich in 1914 op het pad richting oorlog begaven. Hoe kan het dat Europese vorsten en politici, die zich er volledig van bewust waren dat hun acties aanstuurden op oorlog, deze in 1914 niet konden voorkomen?

De Eerste Wereldoorlog begon als een Balkanoorlog. Het eerste deel van het boek gaat daarom over Oostenrijk-Hongarije en Servië. Het boek begint met een beschrijving van de bloedelijke moord op het Servische koninklijk echtpaar in 1903. Clark beschrijft het heimelijke karakter van de Servische staat, waarin er sterke banden waren tussen de regering en de ondergrondse nationalistische netwerken zoals de Zwarte Hand, waar Princip lid van was. Het tweede deel van *The Sleepwalkers* beschrijft het Europese politieke toneel

aan het begin van de twintigste eeuw.

Clark geeft een zeer uitgebreide analyse van de manier waarop de Europese grootmachten buitenlandse politiek bedreven. Opmerkelijk is hoe ondoorzichtig de buitenlandse politiek van de Europese staten was.

Er was geen enkele sprake van heldere machtsstructuren of van een coherent beleid. Duitsland,

Rusland en Oostenrijk-Hongarije waren allen, in ieder geval in naam, absolute monarchieën. Hoewel de monarchen zeker invloed hadden op de politiek en ook met elkaar correspondeerden, moesten zij hun macht delen met kanseliers, ministers en ambassadeurs. In Frankrijk en Engeland lag de macht in handen van het kabinet, maar ook in deze landen werd het buitenlands beleid bepaald door wisselende instellingen en personen. Hierdoor hadden de landen niet alleen een slecht beeld van hun eigen buitenlandse politiek, maar konden ze ook moeilijk hoogte krijgen van elkaars bedoelingen. Deze ondoorzichtigheid maakte crisismanagement moeilijk. In het derde deel van het boek beschrijft

*Het is één van
die boeken
waarvan je
weet dat het
de komende
jaren het
historisch
debat zal
bepalen.*

*Misschien
hebben
hedendaagse
politici iets
aan de waar-
schuwingen
van de politici
die 100
jaar geleden
Europa in een
oorlog gestort
hebben*

Clark de internationale crisis die volgde op de dubbele moord in Sarajevo, en hoe het de Europese politici dit keer niet lukte om een oorlog te voorkomen.

Het is een grote prestatie van Clark dat hij de Europese politieke situatie

aan het begin van

de twintigste eeuw

weet te beschrij-

ven op een manier

die de lezer blijft

fascineren. The

Sleepwalkers is

geen simpel boek.

Clark heeft zowel

een brede blik als

oog voor detail

waardoor het een

hoge informatie-

dichtheid bevat, en

het soms moeilijk

is om het overzicht

te bewaren. Stap

voor stap worden

de beleidsmakers

en de emoties die

hen dreven ge-

analyseerd. De

communicatie

tussen instanties en personen wordt

gebruikt om het complexe netwerk

van de Europese diplomatie bloot te

leggen. Voor de lezer is het prettig dat

Clark zijn argumentatie illustreert met

talrijke fragmenten uit telegrammen,

dagboeken en andere documenten. Dit

maakt de diplomatieke communicatie

en besluitvorming tastbaar en houdt de aandacht vast.

Tijdens een interview in het programma *Buitenhof* vertelde Clark over de parallellen tussen de diplomatieke wereld van 1914 en die van 2014. De bipolaire wereld die ons zekerheid bood tijdens de Koude Oorlog heeft plaatsgemaakt voor een wereld die, net als in 1914, onvoorspelbaar is. Net als een eeuw geleden hebben we ook nu te maken met zelfmoordaanslagen, gepleegd door mensen die ervan overtuigd zijn zich op te offeren voor de goede zaak. Volgens Clark moeten we voorzichtig zijn met lessen uit het verleden, maar misschien hebben hedendaagse politici iets aan de waarschuwingen van de politici die 100 jaar geleden Europa in een oorlog gestort hebben.¹ Voor diegenen die geïnteresseerd zijn in de Europese politiek van deze periode is *The Sleepwalkers* een essentieel boek om te lezen.<<

---

1 Christopher Clark in gesprek met Pieter Jan Hagens, *Buitenhof*, 19 okt 2014

Marie-Dominique Lelièvre

Chanel & Co. Een biografie

Uitgeverij Thomas Rap, € 29,99

384 p.

ISBN: 978 94 004 0169 3

Het ware gezicht van een femme fatale

WISANNE VAN 'T ZELFDE

Gabrielle Chanel, beter bekend als Coco Chanel, wordt vandaag de dag beschouwd als een pionier in de modewereld. Ze is wereldberoemd geworden met haar modecollectie en haar parfumlijn. Inmiddels zijn er talrijke wetenschappelijke werken verschenen over haar persoon en haar carrière, waarbij ook haar bijdrage aan het feminisme uitgebreid besproken is. Desondanks blijft Coco Chanel een mysterieuze persoonlijkheid. Ze wordt beschouwd als een femme fatale, die niet graag haar ware gezicht aan de buitenwereld toonde. Marie-Dominique Lelièvre heeft getracht om de ware persoonlijkheid van Chanel weer te geven in haar boek *Chanel & Co. Een biografie*. Ze heeft bewust een andere onderzoeksstrategie gehanteerd dan haar voorgangers, die de nadruk legden op het levenswerk van Chanel. Lelièvre heeft onderzoek gedaan naar verschillende personen die van belang zijn geweest voor de ontwikkeling van Coco Chanel. Hierbij valt te denken aan de zusters die haar opvoedden in het klooster, werkneemsters en andere vrouwen die haar inspireerden. In ieder hoofdstuk worden het leven van Chanel en haar persoonlijkheid beschreven door de ogen van een van de bovengenoemde personen. Op deze manier krijgt de lezer een veelzijdig beeld van de persoonlijkheid van Coco Chanel en de ontwikkelingen die zij in haar leven doorgemaakt heeft.

In de eerste hoofdstukken van deze biografie staat de jeugd van Chanel centraal. Deze geschiedenis wordt verteld vanuit het perspectief van de kloosterzusters en enkele personen die haar geïnspireerd hebben. Gabrielle (Coco) Chanel werd in 1883 geboren. Op haar twaalfde bracht haar vader haar naar een klooster, waar ze opgevoed werd door de kloosterzusters. Al snel bleek dat Chanel niet haar hele leven in het klooster zou blijven. In navolging van haar grote voorbeeld, de beroemde zangeres Polaire, probeerden Chanel en haar tante Adrienne de kost te verdienen door op te treden in het theater. In deze hoofdstukken wordt een positief beeld van Chanel geschetst. Haar tante Adrienne, die slechts enkele jaren ouder was dan Chanel, beschreef haar als een hartelijk persoon, die oprecht geïnteresseerd was in haar medemens en veel vrienden had.

In het hoofdstuk dat geschreven is vanuit het perspectief van Maria, het achterlichtje van de Russische tsaar Nicolaas II, komt een andere kant van Coco Chanel naar voren. Maria trad als naaister in dienst bij modehuis Chanel en werkte in eerste instantie met genoeg voor de Franse modeontwerpster. In het hoofdstuk komt de diepe bewondering van Maria voor Chanel sterk naar voren: ‘Als ze werkt is Chanel het mooist om te zien, zegt men. [...] De werknemers noemen haar allemaal “Mademoiselle”, zoals heel Parijs het

over “Chanel” heeft.’¹ Het hoofdstuk eindigt echter met de teleurstelling van Maria. Ze kwam erachter dat ze onderbetaald werd en dat Chanel haar zou ontslaan, zodra ze de Russische naaikunst van Maria afgekeken had.

Ook in de volgende hoofdstukken overheerst de gedachte dat Coco Chanel uiterst pragmatisch te werk ging en voornamelijk vriendschappen sloot om zichzelf te verrijken. Zo nam ze de Engelse aristocrate Vera Bate in dienst om toegang te krijgen tot de internationale aristocratie. In het hoofdstuk dat aan de vriendschap tussen Bate en Chanel gewijd is, wordt de pragmatische relatie tussen Chanel en enkele prominente nazi's beschreven. Chanel was overtuigd antisemiet, hoewel ze in het verleden joodse minnaars had gehad. Lelièvre verklaart deze houding van Chanel: ‘Haar hart klopt alleen voor zichzelf. Ze droomt van de liefde en beschermt zich ertegen. Ze kan geven, ze wil niet ontvangen. Zodra ze zich hecht, neemt ze de benen. [...] Emotioneel zal ze nooit volwassen worden.’²

Chanel & Co neemt een bijzondere plaats in binnen de categorie van wetenschappelijke publicaties. Het boek leest gemakkelijk, omdat de dialogen tussen Coco Chanel en haar vrienden een grote rol in het boek innemen. De keuze van Marie-Dominique Lelièvre

1 Marie-Dominique Lelièvre, *Chanel & Co. Een biografie* (Amsterdam 2014) 161.

2 Lelièvre, *Chanel & Co*, 259.

*Chanel wordt
beschouwd
als een femme
fatale, die
niet graag
haar ware
gezicht aan de
buitenwereld
toonde*

om deze dialogen een belangrijke plaats toe te kennen in het boek trekt de wetenschappelijke aard van haar boek echter in twijfel. Hoewel ze de meeste dialogen geannoteerd heeft, lijkt het

boek te veel op een roman. Wel blijkt uit de verantwoording dat Lelièvre gedegen historisch onderzoek verricht heeft. Ze heeft gebruik gemaakt van diverse wetenschappelijke publicaties over het leven van Chanel en talrijke primaire bronnen onderzocht. Lelièvre heeft de correspondentie tussen Coco Chanel

en haar vrienden die in het boek aan het woord komen onder de loep genomen. Verder heeft ze naaste familieleden van deze personen geïnterviewd, om zich een goed beeld te kunnen vormen van hun persoonlijkheid, hun dagelijks leven en hun relatie tot Chanel.

Ondanks dit historisch onderzoek blijkt uit de schrijfstijl van Lelièvre dat ze journaliste is en geen historica. Om de vaart in het verhaal te houden, veroorlooft Lelièvre zich vrijheden, die in de ogen van een historicus te populair zijn en waarvan de historische correctheid in twijfel getrokken kan worden.

Een voorbeeld hiervan is een passage uit het eerste hoofdstuk: 'Gabriëlle gaapt zo hartgrondig dat het Christusbeeld dat boven de verhoging hangt ervan los zou laten.'³ Daarnaast vervalt Lelièvre in anachronismen: 'Ze (Adrienne, de tante van Coco Chanel) schrijft en spreekt perfect Frans en – daar zouden we nu om lachen – beheerst elk huis-houdelijk kneepje.'⁴

Chanel & Co kan dus niet beschouwd worden als een wetenschappelijk verantwoord studieboek. Wel is dit boek een aanrader voor iedere student die in zijn vrije tijd door middel van een gemakkelijk leesbaar boek meer te weten wil komen over het leven en de persoonlijkheid van Coco Chanel. Dit boek heeft een originele invalshoek, omdat verschillende personen aan het woord gelaten worden. Ieder van hen heeft zijn eigen visie op Chanel en dat biedt een verhelderende kijk op haar mysterieuze persoonlijkheid. 'Chanel bestond uit meerdere vrouwen, die samen een soort synthese vormden van de Franse vrouw, van de nederige, hardwerkende boerin tot de machtige, veeleisende, chique dame.'⁵<<

---

3 Ibidem, 26.

4 Ibidem, 24.

5 Ibidem, 240.

Friso Schotanus

De beste sigaret voor uw gezondheid. Hoe roken Nederland en de rest van de wereld veroverde.

Uitgeverij Atlas Contact, €21,99,

232 p.

ISBN 9789045027364

Een fraaie cultuurschiedenis van het roken

REMY BALISTRERI

De regel 'Ken je het verlangen naar een sigaret, naar die gelukkige tijd dat je nog rookte?' van dichter Rutger Kopland is niet alleen een veel geciteerde hartenkreet van ex-rokers, maar ook het motto van het boek *De beste sigaret voor uw gezondheid* dat in augustus van dit jaar verscheen. Auteur Friso Schotanus beschrijft in dit werk de opkomst, de zegetocht en de ondergang van de sigaret in de westerse wereld. Talloze boeken werden volgeschreven over de gevaren en kankers als gevolg van roken, maar het werk van Schotanus behoort tot de minderheid die de geschiedenis van het de sigaret als cultureel genotsmiddel in beeld brengt. Roken is meer dan een ongezonde gewoonte. Naast lekker en plezierig is roken ook een uiting van stijl, rebellie en een symbool voor de naoorlogse Europese vrijheid.

Vanaf de introductie van het roken in Europa, na de ontdekking van de Nieuwe Wereld, was tabaksgebruik omstreden. Hoewel vanaf de zestiende eeuw aan tabak allerlei geneeskundige krachten werden toegekend, was de gewoonte wel overgenomen van heidenen uit den verre. Tegenstanders van de sigaret zagen het om die reden als een 'duivels' fenomeen. In de wetenschap was tabak echter een wondermiddel met een helende werking tegen onder andere de pest, zwangerschapsklachten en kanker. In de vierhonderd jaar die op de introductie van de sigaret volgde

maakte het 'rokertje' een serieuze opgang, tot aan de hedendaagse strijd om roken uit de samenleving te verbannen.

Schotanus schetst de twintigste eeuw als een kantelmoment in de geschiedenis van de sigaret. Op het strijdtoneel van gewelddadige conflicten als de Boerenoorlog en de Eerste Wereldoorlog maakte tabak onderdeel uit van het rantsoen. Hoewel er ook aandacht was voor de schade aan de fysieke gesteldheid van soldaten als gevolg van roken, werd de sigaret beschouwd als een goed middel om het moreel op pijl te houden. Om de oorlog te winnen, zo stelde een Amerikaanse generaal in 1917, had hij evenveel tabak als kogels nodig. Ook in het Franse leger gold de leus: 'Pas de tabac, pas de soldat'. Het Amerikaanse leger bepaalde in 1918 zelfs dat iedere soldaat recht had op minstens vier sigaretten per dag. Heel anders verging het in het leger van het Derde Rijk: Hitler – geheelonthouder en fel gekant tegen roken – zag in de opkomst van tabak een samenzwering van de Joden en een aanval op de lichamelijke zuiverheid van het Arische ras.

Na de Tweede Wereldoorlog won de sigaret in hoge mate aan populariteit: roken was niet langer een militaire gewoonte, ook het grote publiek ging massaal 'paffen'. Zoals Schotanus het stelt: Hitler had het ook op dit vlak afgelegd tegen het rokende driemanschap Stalin, Roosevelt en Churchill. Roken werd een symbool voor de vrijheid van

Europa en, voor de moderne vrouw, een teken van emancipatie. In de eerste decennia na de oorlog werd de sigaret verheerlijkt op televisie, in films, boeken en muziek. Doktoren verschenen breed lachend in advertenties; tabaksfabrikanten werden merk identificeerde zich met een andere doelgroep: Camel was voor jongelingen, Marlboro voor de zelfstandige, vrijevochten vrouw.

Artsen en idolen fungeerden als uitgangspunt voor de tabaksindustrie: 'More doctors smoke Camel than any other cigarette'. Ook Nederlandse sporters rookten, Johan Cruijff maakte in de jaren zeventig reclame voor Roxy Duel: 'Ik vind: je moet wel verstandig roken'. Een paar jaar eerder raadde een populaire sportverslaggever nog Chief Whip aan: 'De beste sigaret voor uw gezondheid'.

De oudste bezwaren tegen de sigaret waren moreel van aard, maar vanaf de jaren vijftig wees ook (een deel van) de medische wereld op de gevaren van roken. In de jaren zestig begonnen anti-rookcampagnes waarin de tegenstanders van roken op basis van wetenschappelijk onderzoek het verband tussen tabak en longkanker probeerden aan te

*In het
Franse
leger stelde
men: 'Pas
de tabac,
pas de
soldat'*

kaarten. De tabaksindustrie kwam met zelfregulerende maatregelen, en de overheid greep in. Ze verbood in 1980 de reclame voor rookwaar op televisie en liet vanaf 1981 waarschuwingen plaatsen op sigarettenpakjes. Stelling nemen tegen roken werd gangbaar, maar de opkomst van de sigaret werd niet definitief gestuit. Schotanus stelt dat roken vereenzelvigd was met het beeld van de na-oorlogse moderne mens. Roken be-

*Een
luchtige
geschiede-
nis van
een slechte
gewoonte*

paalde wie je was en of je de stand van de welvaart kon bijbenen. Iedereen rookte: van regeringsleiders en intellectuelen tot bouwvakkers en fabrieksarbeiders.

Schotanus levert met De beste sigaret voor uw gezondheid een fraaie cultuurgeschiedenis van het roken, zonder duidelijk stelling te nemen voor of tegen 'het roker-tje'. Een neutrale visie die op zichzelf te bewonderen valt, maar ook wat onbevredigend kan zijn. Schotanus beschrijft op kleurrijke wijze hoe de opkomst van de sigaret vierhonderd jaar lang verbonden was met de tijdgeest van het westen, blijft hierbij objectief, maar weet zijn boek hierdoor niet naar een wetenschappelijk niveau te tillen. Dat is voor de opzet van dit werk ook niet strikt noodzakelijk, aangezien de doelgroep van Schotanus een breed lezerspubliek is. De beschrijvingen zijn

vermakelijk, hier en daar een tikkeltje ironisch en spreken tot de verbeelding. Een diepere analyse of een breder argument ontbreekt, evenals de koppeling aan bredere theoretische of historiografische kaders.

Dit gebrek doet echter niets af aan de kwaliteit van dit vlot geschreven en uiterst toegankelijke boek. De talloze anekdotes, interessante feitjes en de flinke dosis humor zorgen voor een luchtig verhaal waarin de geschiedenis van de sigaret wordt verbonden met de algemene lijnen van de westerse moderne geschiedenis. Het boek biedt, ook voor minder ingevoerde lezers, een verfrissende kijk op de opkomst van tabak en de rol die tabaksgiganten daarin hebben gespeeld. Voor historici mist het boek 'body'. Lezen is amusant en relatief snel gedaan, maar te veel vragen blijven onbeantwoord. De ondergang van de sigaret is voor de westerse wereld dan ten dele een feit, in ontwikkelingsgebieden neemt het aantal rokers gestaag toe. De verwachting is zelfs dat in 2050 het

aantal rokers wereldwijd verdubbeld is. Het gebrek aan echte historische diepgang is Schotanus niet aan te rekenen, dit lijkt immers de opzet van zijn populair-historische invalshoek. De toevoeging 'rest van de wereld' in de subtitel is echter wel misleidend: slechts in een paar bijzinnen komt de situatie van de niet-

*Voor
historici
mist het
boek 'body'*

westerse wereld aan bod. Een gemiste kans.

Een luchtige geschiedenis van een slechte gewoonte, die symbool staat voor de moderne vrijgevochten mens. Een mooi boek voor wie de zinnen wil verzetten en een eenvoudig geschiedenisverhaal wil lezen in de trein, de wachtkamer of een andere rookvrij verklaarde ruimte.<<

Speciaal voor leden van de UHSK! Neem een abonnement
op Historisch Nieuwsblad en profiteer van hoge kortingen!

WWW.HISTORISCHNIEUWSBLAD.NL

HISTORISCH NIEUWSBLAD

OKTOBER 2011 | NR. 8 | € 7,50

SPECIAL
MAAND VAN DE
GESCHIEDENIS

APRILREVOLUTIE
PROTESTANTEN
HINDEREN KATHOLIEKE
EMANCIPATIE
ALGEMEEN RECHT
RESULTAAT VAN
POLITIEKE KORHANDEL
EN OPORTUNISME

THEMA
NUMMER
HOE
NEDERLAND
ONTSTOND

BONIFATIUS MISSIONARIS IN POLITIEKE DIENST

BOEKEN DE 5 GENOMINEERDEN VOOR DE LIBRIS GESCHIEDENIS PRIJS 2011

*Historisch Nieuwsblad werpt nieuw licht
op grote gebeurtenissen uit het verre
verleden, maar ook uit de meer recente ges-
chiedenis. Altijd in relatie met de huidige
maatschappelijke, sociale en politieke
ontwikkelingen. Historisch Nieuwsblad
laat zien waarom de wereld is zoals hij is.*

Kom je abonnement afsluiten op
de UHSK kamer!
(Drift 21 1.06)

Of ga naar www.uhsk.nl

- **11 nummers** Historisch Nieuwsblad voor
maar €47,50 i.p.v. €85,25 (ruim 40% kort-
ing)
- **5 nummers** Historisch Nieuwsblad voor
maar €27,50 i.p.v. €38,75 (ruim 30% kort-
ing)
- **3 nummers** Historisch Nieuwsblad voor
maar €13,- i.p.v. €23,25 (ruim 40% korting)

**Het abonnement wordt automatisch ver-
lengd** naar een halfjaarabonnement voor
€29,50! Na eerste abonnementstermijn geldt
een opzegtermijn van één maand.

ISGESCHIEDENIS

Dagelijks historische achtergronden
bij het nieuws.

WWW.ISGESCHIEDENIS.NL

GEZOCHT: KOPIJ

De redactie is altijd op zoek naar verfrissende, originele en kritische kopij. Heb jij een paper of een scriptie geschreven en wil jij een breder publiek dan alleen je docent en je oma? Stuur nu je stuk op naar de redactie!

Nog geen scriptie geschreven maar wel je ongezuete mening over een recent uitgekomen geschiedenisboek geven? Dat kan!

Meer informatie over publiceren is te vinden op de website van Aanzet. Kijk bij Auteursrichtlijnen waar je scriptie, kopij of recensie aan moet voldoen.

Houd verder de Facebookpagina, Twitter en de website van de Aanzet in de gaten voor nieuws, oproepen voor inzendingen en meer...

Aanzet.wordpress.com

Redactieaanzet@uhsk.com

Facebook.com/historischtijdschriftAanzet

